

HISTORISK TIDSKRIFT
(Sweden)

132:3 • 2012

Dag Retsö, *Brasiliens historia* (Lund: Historiska media 2011). 447 s.

Svenska historiska översikter över Latinamerika förlägger vanligtvis tyngdpunkten i framställningen till det spanska Amerika, trots att Brasilien i dag framstår som en regional stormakt och att det på flera områden tillmäts stor framtida global betydelse. Särskilt är försummelsen märkbar, då det gäller kolonialtiden. Därför är det mycket välkommet att ekonomhistorikern Dag Retsö nu kommit med en populärt hållen volym om Brasiliens historia från europeisk erövring till nutid. Framställningen bygger på litteratur med övervägande brasilianskt ursprung. Retsö har nyligen också publicerat en översikt över Latinamerikas historia.¹

Först ger Retsö en kortfattad presentation av det område som skulle bli Brasilien och av den indianbefolkning som fanns där. Sedan tar den kronologiskt upplagda berättelsen i den här aktuella boken vid med det medeltida Portugal och dess utveckling till en tidig europeisk sjöfartsnation. Det var som en konsekvens av de portugisiska strävandena att etablera en marin förbindelse med Indien som det blivande Brasilien på grund av en portugisisk felnavigering 1500 upptäcktes.

Retsö beskriver ganska utförlig erövringen – först av kusten och sedan inlandet. Vidare visar han hur den portugisiska kolonin organiserades och hur en plantageekonomi tidigt etablerades. Den innebar storskaligt jordbruk för export byggt på afrikansk slavarbetskraft. Plantageekonomin fick inte bara ekonomisk betydelse utan den formade ett särskilt samhälle. Som en konsekvens av den nya samhällsordningen skapades nya sociala, ekonomiska och kulturella mönster, som till stora delar består än i vår tid. Bakgrunden till detta var mötena och fusionen mellan etniska grupper med ursprung i Eu-

1. Dag Retsö, *Femhundra år av latinamerikansk historia: Inget sammanbrott, inget genombrott* (Lund 2010).

ropa, Amerika och Afrika och de skilda kulturer grupperna hade i bagaget.

Den portugisiska koloniseringen av Brasilien blev dock inte ohotad. Först Frankrike i mitten av 1500-talet och sedan Holland på 1600-talet gjorde i slutändan misslyckade försök att förvärva brasilianska områden. Holländarna tog dock med sig kunskapen att odla och raffinera socker. Retsö beskriver den ekonomiska utvecklingen under kolonialtiden som en pendelrörelse mellan de höjdpunkter, som sockerodlingen från slutet av 1500-talet och 100 år framåt och guldrushen under första halvan av 1700-talet skapade, och subsistensekonomins dalar. Ett uppsving i Brasilien liknande guldrushens kom i början av 1900-talet. Då nådde jakten på naturgummits råvara sin klimax.

För att förstå premisserna till Brasiliens liksom för övrigt till Spanska Amerikas frigörelse, måste man gå till stormaktspelet i Europa under Napoleontiden. För Portugals del innebar det att ledningen för det portugisiska väldet med engelskt bistånd 1807–1808 flyttades från Lissabon till Rio de Janeiro, huvudort i Brasilien sedan mitten av 1700-talet. När den portugisiska makteliten i början av 1820-talet återvände till Europa öppnades samtidigt vägar för brasilianska politiker att ta över. Här hade man viss hjälp av en portugisisk prins, som för biståndet belönades med en konstitutionell kejsartitel.

Kejsardömet föll och republik utropades 1889. Även om det fanns flera orsaker till regimskiftet, så kan det ändå ses som en konsekvens av spelet kring slaveriets avskaffande i Brasilien ett år tidigare.

I och med uppsvinget i mitten av 1800-talet av en ny viktig näring för Brasilien, kaffeodlingen, påskyndades en redan tidigare inledd tyngdpunktsförskjutning från det ursprungliga maktcentrumet i nordöst först till sydöst och senare västerut till São Paulo. Med kaffeplantagerna blev det också tydligt att slaveriet var en otidsenlig arbetskraftsresurs, då det under 1800-talet blev möjligt att skaffa arbetare genom den europeiska invandringen. Situationen påminner om det samtida läget i USA:s sydstater.

Retsö följer republiken fram till valet av nu sittande president, Dilma Rouseff. 1900-talets nyckelord är militärkupper och skuldkris. Getulio Vargas, som själv var jurist, kom till makten stödd på militären 1930 och sju år senare utlystes Estado Novo (den nya staten), som hade fascistiska inslag. Ett mål för Vargas var att minska Brasiliens beroende av den traditionella exportekonomin. Militären bakom kuppen 1964 hade hämtat sin världsbild från det kalla krigets svartvita tänkande. Den uppnådde till synes inledningsvis vissa framgångar, men det hela rasade ihop som ett korthus i samband med 1973 års oljekris. Trots ekonomiska svårigheter under 1900-talet och början av 2000-talet har Brasilien utvecklats till en makt att räkna med i världspolitik.

Visst kan Retsö ibland bli väl detaljerad i sin framställning. Det gäller till exempel beskrivningar av olika näringsverksamheter och det politiska spelet under det demokratiska styre som ersatte militären på 1980-talet. Samtidigt är han mån om att sätta in händelserna i ett större sammanhang. Till exempel vill Retsö se kolonin Brasilien som en viktig del av det portugisiska imperiet. Dessutom anlägger han ett genetiskt perspektiv på Brasiliens historia. Det betyder alltså, att han försöker hitta linje från det förflutna till i dag.² Dels pekar Retsö på hur den tidiga koloniala utvecklingen har blivit bestämmande för det nutida Brasilien, dels är han mån om att framhålla hur vi fortfarande i dag kan se spår av det som hänt i det förflutna.

Linköpings universitet

STAFFAN FÖRHAMMAR

Kerstin Eksell, *Andalus: energier i gränsrum* (Lund: Studentlitteratur 2010). 248 s.

Historiskt inriktad litteratur om den iberiska halvön på svenska är ovanlig. Det ges ut få böcker, och därför är denna bok om de arabiska världena i Andalusien och Spanien under perioden cirka 711–1492 ett välkommet tillskott. Inte minst gäller detta för de värdefulla översättningar och källpresentationer boken bidrar med. Författaren Kerstin Eksell är professor i semitisk filologi vid Köpenhamns universitet, och har framförallt ägnat sig åt att studera och översätta arabisk litteratur. Hennes senaste bok, som här recenserar, är enligt baksidestexten tänkt som kurslitteratur ”i ämnen som mellanösternkunskap, arabiska, islamologi, spanska, idéhistoria, litteraturvetenskap och medeltidshistoria”.

Boken består av fyra delar: en bakgrund med historisk överblick; ett kapitel ägnat åt porträtt, till stor del person- och idéhistoriskt; en del om gränsöverskridanden och kulturell överföring; samt ett kapitel om Andalus i litteraturen, hur det passerat från historia till myt. Avsnitten under ”Porträtt” beskriver bland andra följande personligheter: Ibn Hazm, den oerhört produktive filosofen, teologen och litteratören; Al-Mu’tamid, den legendomsusade poetkungen och siste abbadiderfurstens i Sevilla; den förste spanske nationalhjälten, Rodrigo Diaz de Vivar, mest känd som el Cid; samt de arabiska rationalisterna, varav den mest namnkunnige var Ibn Rushd, eller Averroës. Följande två kapitel är mer bok- och litteraturhistoriskt inriktade. Eksell beskriver ingående bokproduktion och översättningsverksam-

2. Niklas Ammert, *Det osamtidigas samtidighet: Historiemedvetande i svenska historieläroböcker under 100 år*, Lund 2008, s. 188.

het inom den medeltida iberiska kulturkretsen, liksom den roll Al-Andalus kommit att inta i senare epokers litterära produktion.

Hennes skildringar av sambanden mellan österländsk och västerländsk litteratur i termer av genomgående teman och gemensamma strukturer, med fokus på Dantes Komedier och dess (omtvistade) arabiska föregångare, är insatt och tänkvärd. Här förhåller sig Eksell till ett aktuellt forskningsläge. Likaså översikten över den arabiska medeltida och tidigmoderna historieskrivningen, vars rekonstruktioner av det nära respektive avlägset förflutna och däri skiftande ideal, lyfts fram av Eksell på ett föredömligt sätt. Förändringen över tid blir här påtaglig.

Den historiesyn som bokens framställning kan sägas präglas av är intressant att ta upp till diskussion. Genomgående är det en fascination för eller åtminstone ett övervägande användande av den individualistiskt skildrade historien som framträder. Är detta ett problem? Eksell säger sig inte välja detta perspektiv på grund av en historieteoretisk övertygelse. Hennes explicita ståndpunktstaganden tyder också på en djup förståelse av historisk problematik samt det komplexa samspelet mellan olika historiska processer. Jag kan å ena sidan förstå tjuskraften hos dessa individuella historier. Förvisso är det fantastiskt när dessa poeters högst jagstarka och personliga litterära uttryck når oss med sådan kraft över ett snart milleni långt avstånd. Författaren motiverar också sitt framställningssätt genom att hävda det vara påverkat av källornas karaktär; individ och episod är enligt henne bärande element i den arabiska historieskrivningen som genre, samt att dessa element bär på "en stark presentativ och metaforisk verkan" (s. 13). Så långt allt gott.

Å andra sidan är det beklagansvärt att kvinnor och de lägre samhällsskikten, som så ofta i äldre historieskrivning, hamnar på undantag. En översikt som denna borde kunna ta hänsyn till den kvinnohistoriska och genusmedvetna forskning som producerats över flera decennier kring den medeltida iberiska kulturkretsen i allmänhet, och dess muslimska inslag i synnerhet. Dessa grupper förtjänar sin plats i historiska översikter skrivna under 2000-talet. I denna bok hamnar vi emellertid i de politiska skeendena, samt i finkulturen, och övriga historiska processer får stå tillbaka. Bör inte detta krav på representativitet och spegling av det nuvarande forskningsläget gälla i särskilt hög grad, när ett av bokens explicita syften är att ge oss perspektiv på dagens samhälle? Jag hade gärna sett en utförlig diskussion om denna problematik någonsin i boken.

Eksell rör sig mellan rent litterära och historiskt narrativa källor. Detta kräver en problematisering och reflexion över dessas funktion och produktionsomständigheter. Problematiseringen av det viktigaste källmaterialet, den dåtida arabiska historieskrivningen, är om inte uttömmande så åtminstone närvarande, och värdefull.

På det stora hela är den största behållningen med boken de delar som präglas av närheten till källorna. Eksells viktigaste bidrag med denna framställning är presentationen, översättningen och tillgängliggörandet av vissa källor, som här för första gången introduceras i svensk språkdräkt, och därmed hjälper till att överbrygga vissa språkliga barriärer för studenter och andra intresserade inom ett flertal discipliner. Dessa avsnitt hade gärna kunnat utökas.

Stockholms universitet

KIM BERGQVIST

Gabriela Bjarne Larsson, *Laga fång för medeltidens kvinnor och män: skriftbruk, jordmarknader och monetarisering i Finnveden och Jämtland 1300–1500*, Rättshistoriskt bibliotek band 66 (Stockholm: Institutet för rätts-historisk forskning 2010). 307 s.

Gabriela Bjarne Larssons bok om medeltida jordtransaktioner är ett viktigt och välkommet arbete. Genom en ingående analys av överlåtelsebrev från två socioekonomiskt olika områden (det frälsedominerade Finnveden och det skattebondepräglade Jämtland) lyckas författaren frilägga framväxten av tre så centrala fenomen som jordmarknaden, skriftbruket och pengaanvändningen. Huruvida det fanns systematiska skillnader mellan kvinnor och män när det gäller transaktioner av jord – vilket det ofta gjorde – är också en central och välintegrerad del av studien.

Hur ska de medeltida transaktionerna med jord förstås? Få uppfyller den moderna definitionen av "fri marknadsförsäljning", men de var inte heller vad vi menar med gåvor. Författaren tar avstamp i ett europeiskt samarbetsprojekt, i vilket man just sökt definiera begrepp som "jordmarknad" och "gåva" på ett icke-anakronistiskt sätt. Moderna jordmarknader brukar ju definieras genom fri varucirkulation, fri prissättning samt att parterna, som möts på marknaden, inte står i något personligt beroendeförhållande till varandra. En sådan definition leder till slutsatsen att det är tveksamt om man kan tala om jordmarknader för medeltiden (och inte alltid därefter heller). Varucirkulation och prissättning var nämligen sällan helt fria, särskilt inte för jord; dels fanns det många handelsrestriktioner, dels saknades "kritisk massa", det vill säga det fanns helt enkelt inte tillräckligt många presumtiva köpare. Dessutom stod de parter som gjorde transaktioner med jord ofta i ett beroendeförhållande till varandra (genom släktskap eller feodal över-/underordning). Men samtidigt så var inte alla medeltida transaktioner rena gåvor; i många fall hade till exempel den överförda jorden värderats och därmed prissatts av någon utomstående innan den överfördes.

Vad vi ser i Bjarne Larssons material är således en mängd transaktioner som i ett modernt perspektiv framstår som oklara mellanformer. Detta belyses bland annat av att ordet "köp" uppenbarligen hade en bredare innebörd än idag och närmast betydde förvärv (s 73). De flytande gränserna mellan olika typer av transaktioner är faktiskt ett av de viktiga resultaten av studien. Författaren visar också hur medeltidens människor genom ett skickligt navigerande mellan dessa olika former kunde ta sig runt det medeltida ränteförbudet (kapitel 6): i stället för att låna ut mot ränta sålde man med återköpsrätt i en särskild klausul.

Bjarne Larsson visar att kvinnor inte sålde jord lika ofta som män, men att de ändå sålde jord mycket oftare än de köpte. Det fanns också intressanta skillnader mellan de båda undersökningsområdena; kvinnor i Finnveden tycks oftare ha utfärdat salubrev än vad kvinnor i Jämtland gjorde. Det senare resultatet skulle kunna bero på att bondkvinnorna i Jämtland inte fick ut sitt arv i form av jord lika ofta som frälsekvinnorna i Finnveden. Detta skulle i sin tur kunna vittna om att norsk rätt slog igenom i Jämtland (s. 211, 254). En osäkerhetskälla är dock att vi inte får veta något om befolkningens storlek i de båda områdena.

Att kvinnors jord ofta såldes stämmer överens med vad andra forskare har funnit för senare tider. Men Bjarne Larssons resultat förfinar ändå bilden på ett välkommet sätt. Hon kan för det första göra sannolikt att den kvinnliga hushållsföreståndaren (oavsett om hon var gift eller änka) var betydligt mer fri i sin roll som jordköpare än i sin roll som jordförsäljare (s. 193f). Detta gällde också för män: även deras handlingsfrihet var mer begränsad när de ville sälja än när de ville köpa. Att köpa jord tedde sig alltså mycket mindre laddat i det dåtida samhället, och det var (därför?) inte heller lika starkt genuskodat.¹

Bjarne Larsson kan för det andra visa att bruket av kvinnors titlar var kontextuellt bestämt och hade en specifik mening. Det verkar nämligen som om kvinnor kunde uppträda helt utan titel (hustru eller änka) och bara med sitt namn, om hon sålde egen jord, mannen var död och barnen samtyckte till försäljningen (s. 198–201). Detta resultat pekar i samma riktning som en del andra studier, nämligen att det bakom kvinnors "standardepitet" (hustru eller änka) finns en mycket mer sofistikerad semantik än vad vi tidigare insett.² På denna punkt tror jag att forskningen kommer att bygga vidare och få fram många nya resultat.

1. För en liknande slutsats, se Maria Ågren, "Marknadens välsignelser? Om gifta makars inköp av jord under 1700- och 1800-talen", i Britt Liljewall, Mats Morell & Johan Söderberg (red.), *Agarhistoria på många sätt* (Stockholm 2009).

2. Se exempelvis Darlene Abreu-Ferreira, "Work and identity in early modern Portugal: what did gender have to do with it?", *Journal of Social History* 35:4 (2002).

Gabriela Bjarne Larssons bok svarar på många viktiga frågor. Det är dock att beklaga att tabell 1, som visar författarens hela material uppdelat på brevtyper, enbart redovisar procentuell fördelning och inte några absoluta tal. En annan brist i framställningen är att författaren ofta är lite väl lakonisk. Som exempel kan nämnas den intressanta diskussionen om hur kvinnors epitet ska tolkas, där man får veta att det "kan finnas andra skäl än vad forskningen tidigare anfört" bakom brevens sätt att beteckna kvinnor. Vilken forskning är det som åsyftas? Eftersom detta inte förklaras, kan det vara svårt för den oinsatta att förstå betydelsen av de intressanta resonemang som Bjarne Larsson utvecklar. Dessa marginalkommentarer förtar dock inte det stora värdet i detta arbete.

Uppsala universitet

MARIA ÅGREN

Vivian Etting, *The royal castles of Denmark during the 14th century: an analysis of the major royal castles with special regard to their function and strategic importance*, Publications of the national Museum of Studies in Archaeology and History vol. 19 (Köpenhamn: Publications of the national Museum 2010). 217 s.

Martin Hansson, *Medeltida borgar: maktens hus i Norden* (Lund: Historiska media 2011). 223 s.

Den medeltida borgen är en enigmatisk företeelse som ständigt lockar till nya studier. Intresset för medeltidens borgar förefaller inte mattas trots många nya publikationer under de senaste decennierna. Nytt är emellertid att de kommersiella bokförlagen ser potentialen i denna del av historien. Martin Hanssons *Medeltida borgar: maktens hus i Norden* representerar denna utveckling. Behovet av lättillgängliga men ändå problematiserande översiktsverk och fler vetenskapliga synteser har varit stort och till viss del kan detta behov sägas vara uppfyllt i och med Vivian Ettings och Martin Hanssons nya böcker. De fyller nämligen de båda tomrum som under en tid funnits inom ämnesområdet borgstudier: problematiserande och redovisande synteser.

Båda böckerna är välskrivna av framträdande kännare av medeltiden och dess borgar. Vivian Etting är mångårig medarbetare vid Nationalmuseet i Köpenhamn och har där haft möjlighet att på nära håll följa museets många undersökningar av borgar från vad som anses vara landets storhetstid, 1200-talet, men även det följande seklet, vilket visas i hennes senaste bok. Martin Hansson har etablerat sig som en av Sveriges främsta kännare av

medeltidens högre ståndsbbyggelse och har i ett flertal publikationer visat hur arkeologiska perspektiv kunnat problematisera bilden av den medeltida borgen, den befästa gården och dess plats i landskapet.

The royal castles of Denmark during the 14th century är en angenäm publikation av hög grafisk kvalitet och många väl valda illustrationer. Över hundra medeltida borgar studeras från översiktliga jämförelser till detaljerade analyser av enstaka borgars arkeologiska och skriftliga källmaterial. Sammanställningen av det rika källmaterialet av krönikor, brev och skatteuppbörd, 1800-talets antikvariska insatser, fynden från senaste årens arkeologiska undersökningar, samt regionala och internationella utblickar är värdefull. Referenssystemet är tydligt och konsekvent och läsaren får goda läsanvisningar för vidare studier i dansk medeltid och borgars historia. Emellertid lider arbetet av brister i redogörelsen för den använda metoden: en mycket stor mängd kungliga borgar från 1300-talet är med, något som är imponerande, men på vilka grunder har jämförelsematerialet valts? Läsaren tas med på en resa från Krak des Chevalier i Syrien, Castillo Berver på Mallorca, Bodiam Castle i England och Aggersborg på Jylland. Här varvas stadsbefästningar med frälsets sätesgårdar och biskopsborgar, trots den i titeln uttalade avgränsningen till de kungliga borgarna. Det skriftliga källmaterialet förefaller att vara behandlat på ett fullgott och adekvat sätt medan arkeologins förutsättningar skulle ha behövt utredas mer noggrant. Bevarandegrad, representativitet och undersökningsförhållanden diskuteras inte heller. Metodutveckling inom i synnerhet historisk arkeologi under de senaste två decennierna har radikalt förändrat ämnet.

Boken pendlar mellan en skriftlig definition av källmaterialet: borgar som uppförts eller ägts av danska kungar, och en konsthistorisk arkeologisk definition: byggnader från medeltiden som bland annat haft en militär funktion och gärna motsvarar den romantiska föreställningen om medeltidens borgar. Arbetet saknar tyvärr också ett teoretiskt ramverk. Frågor om historisk förändring, aktörskap, kontakter, och maktens ambitioner och innehåll, såväl som historiebruk diskuteras inte. Danska riksborgar under 1300-talet representerar en central position i det starka men föga problematiserade danska historiemedvetandet – från den förmenta svagheten under seklets början till Valdemar Atterdag.

Diskrepansen blir tydlig när Vivian Etting diskuterar Bodiam Castle i England utan – som det förefaller – vara bekant med Matthew Johnsons betydelsefulla studium av detta och andra emblematiska medeltidsslott (Matthew Johnson, *Behind the castle Gate: from medieval to renaissance*, 2002). Etting gör misstaget att försöka förstå Bodiam som en borg med en militär funktion. Borgens form, vägarna dit, det strukturerade landskapet och den förste ägaren sir Edward Dallynrigges historia är alla vitala delar

för att förstå varför borgen som ligger i en svacka på en artificiell holme (inte olikt Boringholm på Jylland), ser ut som den gör. Sir Edward kom från förhållandevis enkla förhållanden och genom kraft och ambition vann han framgångar i hundraårskriget och en betydande position i det dåtida England. Hans jordägande förblev emellertid måttligt och splittrat och hans borg Bodiam bör ses i ljuset av detta – som en fysisk dominansdiskurs – där ringmursborgen bara är den inre delen av ett iscensatt maktens landskap, en företeelse som utförligt studerats av Martin Hansson.

Holistiska perspektiv med stark rumslig koppling och betoning av maktens skiftande former är ett studieområde som bär Hanssons signum. *Medeltida borgar: maktens hus i Norden* är en lättfattlig och lättillgänglig syntes över forskningsläget kring de medeltida borgarna i Norden. Här presenteras fältets stora kronologiska bredd, borgarnas olika funktion och utseende, landskapets olika aktörer från landbönder till frälsepersoner och här diskuteras både kyrkans, kungamaktens och aristokratin borgar. Boken har sju tematiska kapitel med inriktning på både borgarnas och periodens mångtydighet. Här diskuteras likheter och olikheter, borgen som ekonomiskt centrum, som maktmanifestation, som religiös idé och mycket annat. Fältet ges en läsvärd introduktion med en diskussion om den medeltida borgens lockelse i det moderna samhällsbygget. Hanssons bok är skriven för en bredare publik – en ambition som författaren lyckas väl med – dock utan att göra avkall vetenskaplig trovärdighet. Boken förtjänar en plats i bokhyllan hos alla medeltidsforskare. Källhänvisningarna är summariska men konsekventa och ger en god möjlighet till fördjupning. Martin Hansson är en god stilist och därför är det en skönhetsfläck att redaktörsinsatserna förefaller ha varit blygsamma. Texten tyngs bitvis av onödiga upprepningar och ett ibland enahanda språk. Ord och begrepp som frälseman, byggherre och storman dominerar vilket förstärker genusblindheten i framställningen. På flera ställen lyfts kvinnliga aktörer fram i samband med både borgbygge och förvaltning varför en genusneutral begreppsapparat hade varit konsekvent och rimlig. I synnerhet eftersom att det rör sig om en populär framställning riskerar beskrivningen av medeltiden att fastna i cementerade könsroller och föreställningar om medeltiden som en essentialistisk patriarkal värld. Det empiriska urvalet är annars adekvat och intressant även om en slagsida mot de av författarna bekanta småländska borgarna dominerar. Nordisk förefaller i det här fallet att betyda sydsvensk.

Sammanfattningsvis representerar Vivian Etting och Martin Hansson borgforskningens två huvudfåror: den konsthistoriska, där borgen ses som subjektet med en inriktning på deras släktskap med varandra, samt den holistiska, där borgen ses som ett element bland många i ett landskap fyllt av konflikter och förändring. Den ena presenterar ett rikt källmaterial men

få tolkningar medan den andra tolkar utan att många av källorna berörs. Tillsammans ger de båda böckerna en mycket god introduktion till det medeltida samhället i allmänhet och de medeltida borgarna i synnerhet och de båda kan med fördel läsas i anslutning till varandra. Nästa gång får läsaren kanske glädjen att ta del av den fruktbara syntesen mellan arbeten av dessa båda typer.

Statens historiska museum, Stockholm

JONAS M. NORDIN

Ole Degn (red.), *Tolden i Sundet: toldopkraevning, politik og skibsfart i Øresund 1429–1857* (Köpenhamn: Told- og skatthehistorisk selskab, 2010). 671 s.

De danska Öresundstullräkenskaperna är ett mycket värdefullt källmaterial för politisk- och ekonomisk-historisk forskning, och har under lång tid använts av en rad forskare som intresserat sig för Östersjöregionens historia och handeln i denna region. Sedan ett par år pågår också ett omfattande projekt med att digitalisera hela räkenskapsmaterialet i en omfattande databas, *Sound Toll Registers Online* (se <http://www.soundtoll.nl>). Projektet kan komma att generera en mängd ny forskning inom olika områden och antologin *Tolden i Sundet*, som behandlar Öresundstullarnas historia i artiklar skrivna av ledande forskare i Danmark och internationellt, är därför mycket lägligt publicerad.

Man kan dela in artiklarna i den här antologin i två huvudsakliga kategorier: de som primärt behandlar Öresundstullarnas politiska historia, och de som primärt behandlar källkritiska problem relaterade till tullmaterialet. Totalt ingår ett tjugotal artiklar i boken, som också kompletteras med en introduktion till arkivalierna i det danska Riksarkivet, samt en sammantällning över litteratur publicerad fram till början av 2000-talet som berör Öresundstullarna.

Ett första tema är således Öresundstullarnas politiska historia. Här finns flera artiklar som behandlar bakgrunden till hur och varför tullarna instiftades på 1420-talet; vilken roll tullarna spelade för konflikter mellan Östersjönationerna; konflikterna kring tullarna i och med att Sverige tog kontroll över Skåne (och Danmark därmed förlorade kontrollen över båda sidor av Öresund); administrativa förändringar och förvecklingar genom åren, liksom om Öresundstullarnas avskaffande år 1857. De här bidragen ger sammantaget en initierad och ingående framställning av det politiska spelet kring tullarna både i Danmark och mellan nationerna. De ger därmed också

indirekt insikter om de konsekvenser som uttaget av tullarna fick för det politiska klimatet i Europa under lång tid.

Ett andra centralt tema är Öresundstullsräkenskapernas värde som historisk källa. Allt sedan Nina Bang och Knud Korst inledde publiceringen av sina tabeller över räkenskaperna i början av 1900-talet – ett imponerande arbete i en tid utan datorer – så har räkenskapernas källvärde diskuterats flitigt. Många problem är vid det här laget också välkända för forskare, som exempelvis att skepp av olika nationalitet varit undantagna från att betala tull vid olika tidsperioder, liksom att det länge var oklart om den geografiska hemvisten som registrerades i räkenskaperna var skepparens eller fartygets hemvist. I antologin samlas mycket av de här vunna kunskaperna i välskrivna artiklar. I flera av bidragen undersöks också Öresundstullsräkenskapernas värde som källa genom att innehållet jämförs med innehållet i andra källor exempelvis i Danmark, Nederländerna och England.

I några artiklar berörs också andra frågor – exempelvis en övergripande sammanställning av redaktören själv över några av de ekonomisk-historiska makrodata som vi kan utläsa ur räkenskaperna om internationella handelsrörelser genom Öresund under 400 år, eller en annan artikel om den roll Öresund fick som informationsbörs just tack vare tullarna. Redaktören konstaterar dock redan i sitt förord att ambitionen med boken har varit just att inspirera till vidare forskning. I det perspektivet är det förstäligt att det är i få artiklar i antologin där författarna faktiskt använder sig av räkenskapsmaterialet som en källa för en analys av frågeställningar exempelvis om Östersjöregionens politiska eller ekonomiska historia i allmänhet. Trots det är antologin en guldgruva för forskare som kan komma att använda sig av detta källmaterial i framtiden, och då inte minst de digitaliserade sundstullsräkenskaperna på *Sound Toll Registers Online*, då den ger en samlad översikt av bakgrunden till tullarna och vilket källvärde materialet har.

Göteborgs universitet

KLAS RÖNNBÄCK

Michael Bregnsbo, *Til venstre hånd; danske kongers elskerinder* (Köpenhamn: Gyldendal 2010). 304 s.

Titeln säger mycket om bokens innehåll men inte allt, till exempel inte att den undersökta tiden är från 1500-talets början till 1800-talets mitt, och ett uttryck bör nog förklaras för en svensk läsare eftersom det gäller en företeelse främmande för svensk rätt: att vara gift till vänster hand innebär att man är gift men inte med full rätt till de privilegier det äkta ståndet brukar

innebära. En kvinna som var gift till vänster hand, eller morganatiskt, med en kung blev inte drottning och hennes barn blev inte arvsberättigade till tronen. Det är alltså inte kungars sexualliv i allmänhet, eller deras tillfälliga förbindelser, som intresserar Bregnsbo, utan de relationer kungarna hade med de kvinnor som var offentligt erkända som kungens partner: hur de uppfattades, vilket deras inflytande var och vad deras existens säger om kungamaktens utveckling, de förändrade gränserna mellan privat och offentligt och till en mindre del om synen på sexualitet.

Huvuddragen i utvecklingen skulle kunna beskrivas och exemplifieras så här: Danska kungar fram till enväldets införande 1660 tog de kvinnor de ville ha, men de fick betala ett pris för det. De var beroende av andra furstares godkännande och den egna adelns vilja att legitimera deras och deras söners makt. Enväldets införande skapade konungar som inte erkände några som helst inskränkningar i sin maktutövning, inte ens kravet på monogami. Den enväldige Fredrik IV gifte sig till exempel med sin mätress Anna Sophie Reventlow medan hans hustru drottningen ännu levde. Vid 1800-talets mitt var det inte bara kungens makt som hade minskat, utan också kvinnors möjligheter utöva inflytande. Genom att bli en offentlig frilla hade en kvinna (och hennes släktingar) kunnat nå en maktposition som kunde utnyttjas, men 1700- och 1800-talens samhälle med dess professionalisering och alltmer utvecklade byråkratier erbjöd inte längre kvinnor denna alternativa väg till makt och inflytande, och när de ändå beträdde denna väg var priset mycket högt. Fredrik VII, den förste kungen som verkade efter enväldets avskaffande 1848/49, var morganatiskt gift med Grevinnan Danner, som trots att hon var lagligt gift med kungen fick utstå omfattande och offentligt förtal och först efter flera års äktenskap fick en plats i statskalendern.

Bregnsbo visar inte bara en förändring över tid utan också på de skillnader som fanns mellan olika typer av kungliga sexualpartners och deras barn, särskilt under äldre tid. Så får vi skilja mellan älskarinnorna (mer eller mindre tillfälliga sexualpartners), de offentligt erkända mätresserna och de kvinnor som vigdes till kungen "till venstre hånd". Vilken status kvinnan och hennes barn fick var delvis beroende av hur stark den känslomässiga bindningen mellan parterna var, men framför allt av vilken bakgrund hon hade, vilka hennes släktingar var. Ett tydligt exempel på detta är Christian IV och hans kvinnor. När Christian IV:s drottning dog 1612 lämnade hon efter sig flera barn och tronföljden kunde anses som säkrad. Det innebar att Christian kunde känna sig fri att några år senare gifta om sig, "til venstre hånd" med en adelsdam, Kirsten Munk. Hon blev upphöjd till grevinna och de många barnen i förhållandet fick också grevetitlar (vilka annars inte användes i Danmark under denna tid) och en plats i samhällets absoluta topp vad gällde positioner och äktenskap. Efter 13 års officiellt förhållande

lämnade Kirsten Munk kungen 1628. Någon försoning kom aldrig till stånd, trots att äktenskapet inte formellt bröts, och under resten av sitt liv sammanlevde Christian med Vibeke Kruse, som hade borgerlig bakgrund. Hon blev hans officiella mätress, deras barn fick namnet Gyldenlöve och framskjutna positioner i det danska samhället, men de fick nöja sig med adelskap och blev inte betitlade som sina halvsyskon. Christian hade alltså (minst) tre kategorier barn, de furstliga med rätt till kronan, de som tillhörde den högsta adeln och var lierade med sina släktingar med rötter i den gamla jordägande adeln samt de nyadliga med borgerlig härkomst. Saken har mer än ett kuriöst intresse. När Danmarks position som Nordens stormakt hotades och sedan övertogs av Sverige och Christians liv närmade sig sitt slut, stod Christians barn i de olika relationerna på olika sidor i maktkampen då valkungadömet Danmark (för sista gången) skulle utse en ny konung. De som stod på den segrande sidan var de nyadliga och ur borgerskapet sprungna Gyldenlövarna, de som hade kungamakten allt att tacka för sin position.

Bregnsbo deklarerar tydligt att han föresatt sig att hans bok inte skulle uppmuntra till sladder om nu levande medlemmar av kungafamiljen och att boken trots ett populärvetenskapligt framställningssätt har vetenskapliga och kulturanalytiska ambitioner. Lyckas han med detta? Om än stundtals väl ordrik och överdetaljerad i sin beskrivning så lyckas Bregnsbo både med att väcka vår vilja att veta mera om individerna bakom paradporträtten och att studera den samhällsutveckling och mentalitetsförändring som gjort mätresserna obsoleta. Genom att han lyckas med det så följer också oundvikligen ett intresse både för de människor som idag utgör de danska och svenska kungahusen och för hur det kan komma sig att kungahusen består i utvecklade demokratier och vilket behov de fyller – eller skapar – hos oss.

Linnéuniversitetet, Växjö

MALIN LENNARTSSON

Maria Ågren, *Domestic secrets: women & property in Sweden, 1600–1857* (Chapel Hill: The University of North Carolina Press 2009). 285 s.

Maria Ågren har i boken *Domestic secret* för en internationell publik sammanställt sina ingående kunskaper om förändringar av såväl regelverk som praxis vid överföring av egendom. Boken har ett tydligt syntetiserande anslag med jämförelser både från svensk, europeisk och från nordamerikansk forskning kombinerad med hennes egna forskningsresultat. "Domestic secrets" översätts bäst med familjehemligheter, det vill säga vad som försiggick i hemmet, i det privata, utan insyn för utomstående. Begreppet användes för

att beskriva hanterandet av äktenskaplig egendom av jurister i Sverige som lagstiftade omkring egendomsrätt under 1600-talet. Ågren är tydlig med att boken är inriktad mot kvinnors egendom, både hur den hanterades i den praktik som kunde återskapas, och hur den omtalades i ständsriksdagen och offentligheten.

Gifta kvinnors tillgångar i äktenskapet var svåra att identifiera, särskilt för utomstående. Den medeltida lagstiftningen var dock utformad för att skydda kvinnans egendom mot mannens handhavande av den, det vill säga mannens dispositions- och försäljningsrätt av jord som kvinnan hade med sig in i äktenskapet var begränsad. Detta skydd främjade i första hand kvinnans släkt, inte kvinnan själv. Fram till 1734 hade släkten vetorätt angående kvinnans ärvda fasta egendom, medan bördsrätten, som gav släktingar förtursrätt vid försäljning av arvejord, fanns kvar till 1863. Lagen skyddade dock bara så länge kvinnans egendom fanns i form av jord och/eller fastighet. Omsattes den till kontanta medel saknade kvinnan laglig rätt att kunna hävda sin egendom. Ågren kallar detta fenomen för lagens inskränkta syn. Lagen såg enbart till fast egendom.

En annan inskränkthet som Ågren lyfter fram var lagens åtskillnad mellan ärvd och införskaffad jord. Kunskapen om jordens uppdelning vid arv, byte eller försäljning var svår att greppa för utomstående. Bevarande och överförande av kunskap om vilken jord som var vems fungerade bäst i slutna miljöer med få förändringar. Upprätthållandet av skillnaden mellan arve- och avlingejord var en konsekvens av att lagen bevakade släktens intressen. I de rättsprocesser Ågren studerat framstår dock man och hustru som enade gentemot släkten. Det vill säga, i den praktik som tillämpades var det inte längre mannen som ansågs vara ett hot mot kvinnans egendom, utan det var släktens anspråk som var besvärande. Den eftersläpande lagstiftningen var frustrerande för många kvinnor, som inte kunde få det skydd de ansåg sig berättigade till av lagen. Även med ett alltmer kommersialiserat jordbruk blev restriktionerna begränsande och mer till ett hinder.

Ågren pekar på att i svenska sammanhang har historisk forskning omkring lagstiftningen kring egendomsöverföring fokuserat på arvsregler och särskilt på införandet av lika arvsrätt 1845 när viktiga förändringar för den gifta kvinnan lyftes fram. För kvinnor var dock denna reform begränsad. Inspirerad av Bina Agarwald vill Ågren testa om även svenska gifta kvinnor ärvde mindre när släktens möjligheter att kontrollera kvinnans äktenskapliga egendom begränsades. Vid tiden för införandet av lika arvsrätt hade kvinnors tillgång till ärvd jord kraftigt minskat. De reformer som var betydelsefulla för kvinnor var i stället de förändringar som följde av ny lagstiftning 1809 och 1857. Reformen 1809 likställde kvinnan med mannen som ägare till förvärvad jord och även som säljare. Förändringen 1857

underlättade för kvinnor att kontrollera sin egendom genom ändrade regler kring testamenten. Dessa förändringar kan återkopplas till en ökad kommersialisering i det agrara samhället. Att kvinnor fick minskad tillgång till ärvd jord innebar inte att de innehade mindre mängd jord, snarare tvärtom.

I boken finns ett embryo till en samhällsanalys av det svenska agrarsamhällets förändring som vi saknar idag. Frågan om vem som kunde vara jordägare avdramatiserades i och med att kapital kunde skapas inom andra sektorer än inom jordbruk och att fast egendom snarare var en belastning än en tillgång i ett alltmer kapitaliserat samhälle. Hur frågan om kvinnors rättighet till fast egendom började diskuteras relaterat till jordens minskande betydelse är kanske bokens främsta bidrag. Här hade dock fler utblickar kunnat göras mot till exempel Nordamerika. Resultat som ytterligare kunnat understödja Ågrens argumentering är exempelvis de som framlagts av Toby Ditz om egendomsöverföringar i Connecticut. Ditz visar att en ökad kommersialisering ledde till att kvinnor och änkor kunde disponera mer jord och egendom.

Ågren har använt sig av såväl egna forskningsresultat som andra forskares, både svenska och internationella. Hon har använt ett omfattande källmaterial av mycket olika karaktär för att få svar på sina frågor. Framställningen är mycket pedagogisk, med tydliga exempel från hur egendom hanterades när det blev konflikt omkring den i det lokala samhället och där behovet att hemlighålla blev allt mindre, till de diskussioner bland ständsriksdagens ledamöter och jurister som ledde till att frågan om kvinnors rättigheter politiserades. Boken är av stort värde för både den agrarhistoriska och den rättshistoriska forskningen. Den reviderar flera förgivettaganden i tidigare forskning genom det anlagda genusperspektivet, men även genom den mycket goda insikten i och förståelsen av dåtidens lagar.

Linnéuniversitetet, Växjö

ULLA ROSÉN

Svante Norrhem, *Christina och Carl Piper: en biografi* (Lund: Historiska Media 2010). 288 s.

Svante Norrhem, professor i historia i Umeå, har skrivit en biografi om Carl och Christina Piper. Boken är strukturerad i tre delar: "Par i politik", "Skilda liv" och "Christinas tid". Vi får följa paret Piper under stormaktstidens slutskede och därefter Christina Pipers liv som änka.

Christina och Carl Piper har beskrivits som det mest avundade och avskydda paret i det tidiga 1700-talets Sverige. Carl Piper var Karl XII:s

närmaste man och viktigaste politiska rådgivare. Paret Piper tillhörde de förmögna i landet, och Christina Piper betraktades ofta som den mest inflytelserika av dem. Efter slaget vid Poltava 1709 hamnade Carl Piper som krigsfånge i Ryssland, där han också avled. Under sina år i Ryssland kom han att bli ledargestalt för de omkring 20 000 svenskar som tagits som krigsfångar. Christina Piper beskrivs av Norrhem som en tidig "riskapitalist" med en påfallande affärsbegåvning. Hon var en mäktig jordägare och industriidkare med verksamhet i hela landet, ständigt invecklad i olika rättstvister.

Christina Olofsson Törne var 17 år och Carl Piper 43 när de gifte sig 1690. Carl Piper var brudens fars styvbror, och hon hade känt honom sedan barndomen. Christina tillhörde en förmögen borgarsläkt i Stockholm. Carl hade också sina rötter i borgerskapet men hade inte samma ekonomiska tillgångar, och hade adlats 1677 för sin flit inom statsförvaltningen. Äktenskapet var ett resonemangsparti, en allians mellan pengar och adelskap. Vi får inte veta något om parets känslor för varandra vid giftermålet, men av brev från senare skeden i deras äktenskap kan man utläsa att de respekterade och värderade varandra högt. De verkar ha passat väl ihop. Båda hade typiska ledaregenskaper och sinne för affärer.

Carl Piper hade 1673 skickats till Ryssland som kanslist för svenska ambassaden, och hans karriär fortsatte som registrator vid fältkansliet i Skåne under det skånska kriget. Där hamnade han i maktens centrum, nära Karl XI. Samma nära relation fortsatte med efterföljaren Karl XII. Som statssekreterare var han i ständiga diskussioner med kungen om både civila och militära ärenden. Christina Piper kom därmed också att bli intressant som förbindelselänk till Karl XII, och många räknade med att bekantskap med familjen Piper skulle leda till framgång. Även Sveriges utrikespolitiska inriktning försökte många påverka via paret Piper, och Norrhem ger intressanta inblickar i intrigspelet på högsta nivå.

Carl Piper lämnade Sverige år 1700 för att följa kungen i fält. Christina hade just fött deras sjunde barn, en efterlängtd son efter sex döttrar. Makarna levde mestadels skilda åt, eftersom Karl XII i regel befann sig utanför Sverige. Christina Piper framstår tidigt som en driftig kvinna. Förutom att styra över det stora hushållet med många anställda hade hon huvudansvaret för familjens fastigheter, hon förhandlade om fiskerättigheter, köpte andelar i fartyg och ägnade sig åt välgörenhet. Hon avskydde lättja och onödiga lyx.

Nederlaget vid Poltava medförde att Carl Piper och tusentals andra togs till fånga. Dagen före julafton 1709 vandrade de besegrade svenskarna genom Moskvas gator där de hånades och förnedrades i vinterkylan. Pipers fångenskap kom däremot att bli bekvämare än vanliga soldaters. Majoriteten tvingades arbeta på fästnings- och kanalbyggen och i gruvor, medan Piper och andra ledande svenskar rörde sig fritt i Moskva. Piper fick behålla en

del av sin svenska exiladministration och kom att arbeta med frågor som rörde de svenska fångarna, deras försörjning, sjukvård och religiösa behov. De präster som fångslats fick se till att svenskarna kunde hålla fast vid sin luthersk-evangeliska bekännelse. I Pipers dagbok återkommer iakttagelser av svältande medfångar som knappt hade några kläder i det iskalla vintervädret. Han formulerade skrivelser till de ryska myndigheterna och bad om hjälp, men oftast utan framgång. Många gånger var det tal om att Carl Piper skulle utväxlas till Sverige, men så skedde aldrig. Svante Norrhem bedömer att huvudskälet var ovilja från Rysslands sida, men också otur, senfärdighet och för höga krav från svenskarna. De sista åren i sitt liv förflyttades Carl Piper till fästningen Schüsselburg (Nöteborg) i Ladoga, som ett svar på att ryska fångar i Sverige förflyttats från Stockholm. Där dog han i maj 1716, men hans kista anlände först hösten 1718 till Sverige.

Christina Piper överlevde maken med åtskilliga år och dog först 1752. Efter hans död flyttade hon till Skåne, eftersom hon nu inte hade samma närhet till den kungliga makten och dessutom var impopulär bland många. Under ett halvt sekel byggde hon upp ett enormt komplex av egendomar. Sturefors, Hässelbyholm, Ängsö, Christinehof, Högestad, Krageholm och Björnstorp ingick i godsmassan. I Skåne agerade hon som en lokal furstinna, när hon efter övertagandet av alunbruket byggde upp ett helt samhälle med över 500 anställda kring bruket. Svärsönerna valdes för att skapa goda allianser, och döttrarna blev bytesobjekt i transaktionerna. Ibland gick det illa, som när dottern Sofia dog under oklara omständigheter endast 24 år gammal, efter ett olyckligt äktenskap med den snåle Axel Löwen. Christina Piper var verksam in i det sista och gjorde om sina gods till fideikomisser, som gynnade manliga arvingar, vilket kan tyckas motsägelsefullt. Svante Norrhem konstaterar att hon agerade som en patriark vars strävan var att hålla samman jordegendomarna. Biografin om paret Piper är en inträngande, kunnig och mycket intressant skildring av ett högadligt par och deras tid, i slutet av stormaktstiden och början av frihetstiden. Det har varit nöjsam läsning.

Lunds universitet

EVA HELEN ULVROS

Ernst Brunner, *Anckarström och kungamordet: historien i sin helhet* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag 2010). 588 s.

Det händer fortfarande regelbundet att man stöter på bilden av kungamördaren Anckarström som en ondsint och grälsjuk man med ett personligt agg mot konungen och Gustaf III som en, om inte god, så åtminstone harmlös och kanske lite löjlig kulturmecenas. Med tanke på att dessa klichéer fortfarande traderas är det välmotiverat att skriva en populärt inriktad bok som ger en annan bild. Ernst Brunner låter oss möta en Anckarström som är vacker, barnkär, sedesam och principfast, medan Gustaf III är motbjudande, pervers, egoistisk och maktlysten. *Anckarström och kungamordet* skulle kunna vara en underhållande och lärorik påminnelse om att de historiska källorna kan användas för att understödja helt motsatta bilder av samma personer och händelser. Riktigt så blir det dock inte. En orsak ligger i bokens undertitel: "Historien i sin helhet". Brunner utger sig för att ge en heltäckande och opartisk bild av händelseförloppet, men lever inte upp till vad han lovar.

Boken är inte utan förtjänster. De avsnitt som behandlar tiden kring mordet är spännande och griper tag i läsaren, även om man vet hur historien slutar. Det är onekligen ett dramatiskt stoff författaren har att arbeta med. Han ger även intryck av att ha en tämligen god överblick över de stora dragen i händelseutvecklingen.

På detaljnivå uppvisar emellertid Brunner brister i förståelsen av historiska begrepp, ett oklart förhållande till sina källor, och ibland rent slarv. Han har gått direkt till brev, protokoll, dagböcker, köpebrev och bouppteckningar och poängterar själv i efterordet att han "använder dokument och källor med anspråk på vetenskaplighet" (s. 587). I framställningen märks dock att han exempelvis misstolkat "mantal" som "matlag" (s. 103) och "lönskaläge" som "lömskaläge" (s. 233), vilket gör att man som läsare kan misstänka att även hans andra tolkningar kan vara grundade på missuppfattningar. I många fall går det inte heller att kontrollera om han tolkat sin källa rätt, eftersom det saknas källangivelser. Det är fullt förståeligt att man i en populär framställning väljer att utesluta fotnoter, men det hade ändå varit önskvärt med en mer utförlig referenslista och fler källangivelser i den löpande texten.

I nuläget omfattar Brunners förteckning över otryckta källor poster som "Kungliga biblioteket" och "Uppsala universitetsbibliotek", vilket utan närmare specifikationer är tämligen meningslösa uppgifter. I den löpande texten anges ibland källorna, och det förekommer också en del helt rimliga källkritiska diskussioner som i första hand rör trovärdigheten hos den beskrivning av Anckarström som Gjørwell gav efter kungamordet. Att många aktörer av personliga eller propagandistiska skäl valde att svartmåla Anckarström efter mordet är högst sannolikt och viktigt att vara medveten

om. Det är dock slående att Brunner inte applicerar samma källkritiska hållning på de källor som stödjer hans bild av Anckarström som sympatisk och Gustaf III som osympatisk. Rimligtvis borde ju även en del svartmålningar av Gustaf III ha haft sitt ursprung i personliga och politiska motiv. Mest frapperande är att en beskrivning av hur Anckarström som barn var sadistisk mot djur förkastas som propaganda utan verklighetsförankring (s. 22), medan författaren kort därefter helt okritiskt återger en beskrivning av hur kronprins Gustaf plågade djur för nöjes skull (s. 29).

Bristen på källkritik och källredovisning är särskilt problematisk med tanke på att Brunner vill ifrågasätta tidigare forskning och komma med nya rön. En tes som han särskilt driver är att polismästare Liljensparre skulle ha känt till hela mordkomplotten långt i förväg och att den genomfördes med hans goda minne. Brunner tycks grunda detta på att Anckarström umgicks mycket med Christian af Stenhoff, som var en av Liljensparres kunskapare. Resonemanget är intressant men inte helt övertygande, eftersom det förutsätter att af Stenhoff nödvändigtvis alltid berättade allt han visste för Liljensparre. Här blottas ännu en av bristerna i verket – att författaren ytterst sällan diskuterar alternativa förklaringar och bemöter eventuella motargument.

Vad gäller Brunners förhållande till källorna blir det än mer komplicerat i och med att han ofta låter källornas röster flyta ihop med sin egen berättarröst, vilket gör att formuleringar i personliga anteckningar eller politiska skrifter redovisas som om de vore författarens egen bedömning av händelserna. Att formuleringarna ibland ligger så nära källorna gör också att Brunner använder sig av föråldrade uttryck som riskerar att göra texten svårläst för dem som saknar kunskaper om 1700-talets språkbruk. Det är motsägelsefullt att han valt att modernisera stavningen i citaten men i den berättande texten använder uttryck som "billig" för "rimlig" och utan förklaring redovisar en mängd 1700-talsord för klädesplagg och dylikt.

Överlag ger texten intryck av att ha släppts till tryckt för tidigt, innan en välbehövlig redigering hunnit genomföras. Den språkliga utformningen är ibland otydlig, där det till exempel kan vara svårt att avgöra vem som avses med "han" eller "hon". Ibland återkommer nästan exakt samma formulering på olika ställen, samma uppgifter upprepas och många meningar känns lösryckta. Förutom en del korrekturfel förekommer också slarv gällande faktauppgifter. Ett exempel rör kungens ålder. På sidan 31 uppges han vara 24 år vid revolutionen 1772, och på sidan 101 sägs att han var 38 år 1783. Ett annat ställe där Brunner tycks ha blandat ihop siffrorna är på sidan 128, där ett nummer av *Inrikes Tidningar* sägs ha sålt i 16 000 exemplar. Det låter orimligt, men däremot finns uppgifter om att skriften *Aftryck af et från Finland ankommit Bref* spreds i 16 000 exemplar.¹

1. Stig Boberg, *Kunglig krigspropaganda* (Göteborg, 1967) s. 11.

Ernst Brunners bok om Anckarström hade potential att bli både underhållande och upplysande, men kombinationen av höga pretentioner och ett slarvigt genomförande gör att det bestående intrycket av läsningen tyvärr blir negativt.

Uppsala universitet

ANNIE MATTSSON

Martin Hårdstedt, *Omvälvningarnas tid: Norden och Europa under revolutions- och Napoleonkrigen* (Stockholm: Norstedt 2010). 446 s.

Martin Hårdstedt sammanfattar i *Omvälvningarnas tid* de europeiska stormakternas historia från 1788 till 1815. Det är en modig och angelägen uppgift att göra det, för första gången på länge för en svensk publik. Baksidestexten inleds med det ambitiösa "Napoleonkrigen som de aldrig har skildrats förut" och utlovar en diskussion av de krafter som skapade Napoleons imperiedrömmar och gjorde monarkier till republiker.

Bokens struktur följer en klassisk uppdelning i slag och regeringsperioder i olika riken (exempelvis "Undret vid Valmy 1792 – freden i Campo Formio 1797", "Österrike utmanar Napoleon 1809 – Tyrolen reser sig"). Den röda tråden är Napoleons uppgång och fall: revolutionen som banade väg för hans karriär, framgångarna på slagfältet, nederlagen och slutligen Wienkongressen. Den geografiska spelplanen följer de franska arméerna i spåren. Boken behandlar ideologiska och inrikespolitiska förändringar i Norden och Europa, men huvudfokus ligger på territoriella och storpolitiska skeenden.

Populärvetenskapliga böcker bör vara lättfattliga utan att förenkla. De skall integrera forskarens egna forskningsresultat och bidra med något nytt och personligt, men samtidigt hålla sig inom genrens ramar. *Omvälvningarnas tid* exemplifierar både populärvetenskapens styrkor och dilemman.

Hårdstedt förmår fångsla och begripliggöra. Det traditionella framställnings sättet med Napoleon i fokus leder läsaren tryggt genom komplicerade och parallella skeenden över en stor geografisk yta. Som militärhistoriker är Hårdstedt briljant. Analyserna av slag, truppörelser och militära strategier är intresseväckande och vad jag antar, också nydanande. Hårdstedt menar att avgörande för Napoleonkrigens utgång var realistiska beräkningar, osäkra kommandon, truppersnas brist på disciplinering och framförallt avsaknaden av sjukvård. Patriotiska känslor eller enstaka mäns hjältedåd spelade roll i enskildheter, men inte i stort.

Omvälvningarnas tid sällar sig ändå till en igenkännlig historieskrivning om rikspolitik, regenter och fältherrars ambitioner och strategier (detta trots

att författaren skapar närvaro i berättelsen genom att använda vanligt folk som ögonvittnen). En konservativ och motsträvig adel ställs mot enstaka framsynta män som arbetade i motvind för sina moderna ideal. Baksidestexten lovar mer än den håller, för drivkrafter till samhällsförändringarna vid den här tiden och större historiska processer diskuteras inte. För att begränsa mig till ett exempel, fann jag det anmärkningsvärt att författaren hänvisar till Carlssons & Roséns svenska historia från 1961 när han behandlar elitens politiska förvecklingar under 1790-talet. Deras handbok är bra på många vis, men saknas verkligen mer aktuell forskning? Eller är det snarare så, att den modernare forskningen med sina teoretiska perspektiv är svår att integrera i en populärvetenskaplig skildring, som av hävd påbjuds att vara sakligt framställande och kronologisk? Jag ställer ännu en retorisk fråga: Kan eller bör inte forskningsfronten vara representerad i ett populärvetenskapligt verk, trots att den är skriven av en yrkeshistoriker? Det är en genremässig utmaning för historiker att integrera nya tolkningar även när de skriver för en bredare publik. Men jag vill hävda att det är en uppgift som Hårdstedt och andra bör ta på sig. Det är beklagligt om forskningsresultaten ska nå utanför arkiven och forskningsseminariernas diskussioner med femtio års eftersläpning. Den populärvetenskapliga genren behöver dynamik och mångfald i perspektiven för att attrahera skilda grupper, både av läsare men också av författare.

Sammanfattningsvis är *Omvälvningarnas tid* en välskriven sammanfattning av periodens internationella skeenden i Europa, vilken erbjuder spännande och allmänbildande läsning. Däremot får vi vänta ytterligare på att gamla sanningar ska omprövas i lättfattlig form. Mer än som kritik riktad mot just Hårdstedts bok, vill jag föra fram populärvetenskapens närmande till grundforskningen som ett angeläget diskussionsämne för historiker.

Örebro universitet

MY HELLSING

Andrés Brink Pinto & Magnus Olofsson (red.), *Det stora elefantupploppet och andra berättelser från Sveriges bråkiga 1800-tal* (Lund: Pluribus förlag 2011). 144 s.

Hur mycket ska man behöva betala för att få se en elefant? 16 skilling för ståndspersoner och åtta för sämre folk. För mycket, tyckte invånarna i och runt Skänninge 1806, och gjorde upplopp. Missnöje med priser på spannmål, alkohol och bröd var en vanlig orsak till upplopp i det förindustriella Europa. I synnerhet den brittiska forskningen i E. P. Thompsons tradition

har fokuserat på massornas "moraliska ekonomi" där en betydelsefull och styrande princip genom hela 1700-talet var föreställningen att överheten hade ett ansvar att tillfredsställa folkets behov av de mest livsnödvändiga förnödenheterna. Men det skulle också ske till ett pris som var överkomligt; en moralisk prissättning. När denna balans rubbades hotade våldsaktioner och upplopp. Men i Sverige var brödupploppen både ovanligare och kom framför allt senare än i England. En första våg av urbana spannmåls- och brännvinsupplopp uppstod kring sekelskiftet 1800. Nästa våg kom dryga halvseket senare, 1855 och 1867 skedde flera hungerrelaterade oroligheter i flera svenska städer. 1917-års landsomfattande hungerdemonstrationer visar att traditionen var levande så sent som vid första världskriget. Därför kan det tyckas märkligt att ett något för högt pris för att få se ett exotiskt djur på Skänninge marknad 1806 orsakade ett stort tumult. Fyra skilling, eller möjligen sex, kunde man nog betala enligt vittnesmålen i källorna. Men åtta var för mycket.

Elefanten hade förts in i landet av den fransk-preussiske menageridirektören Jean Baptiste Gautier för att mot betalning visas upp på marknader och torg. I augusti 1806 kom Gautier med sitt menageri till Skänninge inför den stundande Olofsmässomarknaden. Elefanten fördes in i stadens rådhus och förevisades i häkteslokalen en trappa upp. Intresset var stort, men också trängseln och irritationen. Det höga priset ifrågasattes och även huruvida det var lagligt och anständigt att som utlänning komma till landet och driva den här typen av näringsverksamhet. Gautier blev kallad för skojare. Stadens borgmästare fick flera gånger rycka ut för att lugna massorna. Men hans kapitalistiska förklaring, att Gautier hade kungligt brev och att elefantvisning var en oreglerad marknad med fri prissättning, gick inte hem hos åskådarna som snart återuptog bullrandet. Efter tredje utryckningen tappade borgmästaren tålamodet och beslöt att stänga förevisningen till dess att lugnet åter lägrat sig. Det var ett misstag. Folket inne i rådhuset gjorde motstånd och massorna utanför tryckte på. Det blev en våldsam sammanstötning mellan å ena sidan borgmästaren och hans manskap, och å den andra huvudsakligen bönder och drängar från Skänninges omland. Borgmästaren slogs blodig och Gautiers dagskassa försvann. Stenar haglade mot husen kring Rådhusorget. Grupper av marknadsbesökare strök runt i staden och traskasserade officerare och ståndspersoner. Så småningom tillkallades militär förstärkning som lyckades återställa lugnet och säkra staden de återstående dagarna av marknaden. Efter en långdragen rättsprocess dömdes en handfull allmogefolk till relativ låga straff för delaktighet i upploppet.

Antologin *Det stora elefantupploppet och andra berättelser från Sveriges bråkiga 1800-tal* omfattar fem texter skrivna av fem unga forskare i Lund och Malmö. Ansatsen är populärhistorisk; notapparat saknas men intill

varje text finns bifogad en kort "vägledning till källor och litteratur" där den intresserade bör finna de relevanta ingångarna till vidare studier. Språket är genomgående välbearbetat och tillrättalagt och läsningen blir därför behaglig och historierna som berättas blir spännande. Någon gång slår dock den populära ansatsen igenom alltför hårt och läsaren börjar ifrågasätta den fiktonaliserade dialogen och detaljerade faktauppgifter om känslotillstånd och huvudpersonernas inre tankegångar. Förutom elefantupproret 1806 behandlas i tur och ordning ett tumult kring "skogstjuvar" på Ölands norra udde 1850, hungerupproret i Jönköping 1855, kravaller i samband med avtäckningen av Karl XII:s staty i Kungsträdgården 1868 och kravaller mot strejk-brytande studenter i Lund 1898. Boken inramas med en sammanfattande syntes och utblick över Sveriges bråkiga 1800-tal. Omfånget är behändigt och de beskrivna oroligheterna är väl valda för att representera en spridning såväl tidsmässigt som geografiskt och även tematiskt. De olika upploppen representerar var för sig olika upploppstyper. Man kan, om man vill, skönja en utveckling från den thompsonska moraliska ekonomin via kopplingar till politisk representation och vidare till arbetarrörelsens konflikter. Eller, som det uttrycks i bokens slutkapitel, att upploppen speglar konfliktytorna i övergången från en äldre hushållsbaserad marknadsekonomi till en modern kapitalistisk marknadsekonomi.

Författarna vill utmana konsensusbilden av Sverige som ett land där endräkt råder och konflikter har lösts vid förhandlingsborden, och där upplopp uppfattas som odemokratiska, rent av osvenska. De tar därmed avstånd från den konservativa historiesyn där Sverige beskrivits i termer av nationell samling och social harmoni. Men inte heller den socialistiska historieskrivning som är präglad av skötsamma arbetare och vardagens sträva samförstånd passar in i den historiska verklighet som författarna vill beskriva. I stället är det en mer liberal hållning som antas. Den bild som visas upp av 1800-talsmänniskan i boken är en självständigt handlande individ, kapabel att göra såväl sociala som politiska analyser av den verklighet de levde i. Den hermeneutiska ansatsen är därmed viktig, människorna handlade utifrån sin tids villkor och samhällsuppfattningar, och som det uttrycks, "förtjänar att skildras och förstås efter sina egna utgångspunkter, istället för att lättvindigt skrivas in i den sociala endräktens historieskrivning". Programförklaringen i slutkapitlet är kraftfull, men korresponderar inte fullt ut med antologitexterna. En önskan hade varit ett betydligt större utrymme för kontext. Om upploppen ska skildras utifrån tidsandan kan de inte beskrivas som solitära. Måhända är det den populärhistoriska ansatsen som också hindrar mer långtgående analyser av vart och ett av de beskrivna upploppen. Flera av texterna mynnar snarare ut i frågetecken än de förklaringsansatser man skulle önska. Nu har bokens redaktörer valt att erbjuda

allt detta – inklusive några tentativa svar, en sammanfattande jämförelse, viss kategorisering och kronologisk kontext – i det relativt korta slutkapitlet i stället för i essäerna.

Den stora fördelen med boken är dock den långa linjen. Att forska om konflikter handlar mycket om att studera normaltillståndet i tider då de samhällseliga strukturerna ställs på sin spets. De historiska aktörernas föreställningsvärldar är i regel dolda och svåråtkomliga för historiker. Men vid upplopp och andra sociala konflikter kommer de upp till ytan och blir åtkomliga för forskaren. Flertalet av de beskrivna oroligheterna i antologin är sedan tidigare beskrivna i litteraturen. Men den långa linjen, i det här fallet avgränsat av ett sekels början och slut, erbjuder möjligheter att göra jämförelser och studera utvecklingen över tid, vilket i sin tur inte endast stärker resultaten utan även bidrar till ny kunskap.

Källmaterialet, vanligtvis rättsmaterial kompletterat med dagböcker, betraktelser och officiella rapporter, men också tidningsklipp och normativa texter, erbjuder ofta ett gott underlag och levande beskrivningar av händelseförlopp och bakgrund, men kan också vara begränsande. Forskaren är ofta utlämnad till myndigheternas selektiva agerande. Kvinnligt deltagande är ett exempel som fortfarande till alltför stor del är ett okänt avsnitt i såväl vår svenska som den övriga europeiska upploppshistorien. I det stora hela är *Det stora elefantupproret* en synnerligen läsvärd antologi som trots den populära hållningen bidrar på ett betydande sätt till förståelsen av vår bråkiga historia.

Stockholms universitet

MATS BERGLUND

Niels Clemmensen, *Konflikt och konsensus i kommunen: det landkommunale selvstyre i Danmark i det 19. århundrede* (Köpenhamn: Museum Tusulanums Forlag 2010). 321 s.

Recensionerna i *Historisk tidskrift* behandlar företrädesvis svensk historisk litteratur, men ibland kan det finnas skäl att lyfta blicken utanför nationsgränsen. Det kan tyckas vara särskilt relevant när den utländska forskningen hämtar inspiration för litteratur som publicerats i Sverige. Detta är fallet med denna danska doktorsavhandling av Niels Clemmensen. Han anknyter nämligen dels till nordiskt komparativa studier av den lokala självstyrelsen under 1800-talet, utförd av Torkel Jansson och Harald Gustafsson, dels till en rent svensk studie av Peter Aronsson.

Precis som bokens titel anger är begreppen konflikt och konsensus teoretiska analysverktyg i studien, men väl så viktiga som teoretisk utgångspunkt

är termen politisk kultur, där författaren hämtar inspiration från framförallt Peter Aronsson. Vid en jämförelse med den moderna svenska historievetenskapliga traditionen framstår emellertid inte avhandlingens forskningsläge och teoretiska utgångspunkter som särskilt uttömmande, även om det som finns med måste ses som relevant. På pluskontot skall också sättas att det svenska forskningsläget följs upp och relateras till avhandlingens resultat i det avslutande kapitlet.

Även om boktiteln talar om det 19:e århundradet (1800-talet) utgörs undersökningsperioden i praktiken av åren 1840–1890. Bokens undersökningar sker främst på tre plan. För det första på ett nationellt plan, som mer kortfattat behandlar de reformeringar av kommunallagstiftningen som ägde rum i Danmark under 1800-talet, närmare bestämt åren 1841, 1855 och 1867. I jämförelse med den svenska lokala självstyrelsen var de danska kommunernas självstyrelse i relation till staten och amten (landstingen) mindre. Detta framhålls också tydligt i analyskapitlet. För det andra gäller det den regionala nivån, amten, där studien sker i två amt, dels Præstø, på södra Själland, dels Randers på mellersta Jylland. För det tredje utförs studier på den kommunala nivån, med en kommun från respektive amt, Bårse-Beldringe från Præstø amt och Kousted-Råsted, beläget inom Randers amt. Att kommunerna hade dubbelnamn hängde samman med att den danska kommunindelningen oftast följde indelningen i kyrkans pastorat, med en moderförsamling och minst en annexförsamling. Bårse-Beldringe betecknas som en utpräglad godskommun, alltså att det fanns flera mycket stora jordägare, medan Kousted-Råsted kategoriseras som en kommun som dominerades av självägande bönder. Bårse-Beldringe uppdelades dock på två separata kommuner 1870, främst till följd av att fattigvårdskostnaderna inte var jämnt fördelade mellan kommunens båda delar. Utgifterna för fattigvård och skolväsende utgjorde för övrigt kommunernas viktigaste utgiftsområden, vilket var i linje med situationen i Sverige vid samma tid.

Bland avhandlingens empiriska resultat kan två moment särskilt lyftas fram. Den första är studien av från vilka yrkesgrupper ordförandeposten i sogneforstanderskapet/sognerådet hämtades. Vid undersökningsperiodens början var det till betydande del prästerna som innehade detta uppdrag. Utvecklingen gick sedan i riktning mot att andelen bönder på ordförandeposterna ökade, medan antalet präster som valdes till ordförande reducerades. Däremot var andelen godsägare på uppdraget som ordförande mer konstant i Randers amt, medan det skedde en minskning bland kommunerna i Præstø amt. Utöver godsägare, präster och bönder valdes också exempelvis lärare och torpare (husmænd) till ordförandeposterna, men det skedde i tämligen begränsad utsträckning.

Det andra och mest intressanta forskningsresultatet gäller studien av hur

de långvariga och djupt rikspolitiska motsättningarna mellan Højre (nuvarande Konservative Folkeparti) och Venstre sedermera fick återverkningar för konfliktnivån även på den kommunala nivån. För att underlätta förståelsen av motsättningarna på det nationella planet hade det, enligt mitt förmenande, varit tänkbart att ha med ett kortare inledande kapitel om detta tema i avhandlingen. I den mån boken främst har personer med goda insikter i dansk politisk historia som målgrupp ter det sig däremot inte nödvändigt att göra sådana ansträngningar. Med ett nordiskt jämförande synsätt är det intressant att det framkommer uppgifter om att det förekom tydliga partipolitiska motsättningar i de danska kommunerna betydligt tidigare än vad som var fallet i Sverige.

Mitt slutomdöme om bokens kvalitet är empiriskt klart positivt. Författaren har gjort en gedigen studie av det lokala planet på två detaljnivåer, först något mer övergripande på amtsnivå, sedan mer detaljerat på kommunnivå. Personligen har jag sympatier för denna uppläggning. Urvalet av undersökningsområden har också motiverats på ett fullt adekvat sätt. I fråga om teoretiska utgångspunkter och redovisningen av tidigare genomförd forskning ter sig arbetet på grundval av svenska normer inte fullt lika gediget, men det är något vanskligt att göra alltför tydliga jämförelser mellan de inomvetenskapliga kraven i två olika länder. Det skall slutligen framhållas att den svenska forskningen på det aktuella tematiska området var mer påtaglig under 1980-talet och början av 1990-talet än vad som varit fallet under de senaste 20 åren. Utöver forskningen av Jansson, Gustafsson och Aronsson kan även Alberta Tiscornias avhandling om lokal självstyrelse på den svenska landsbygden nämnas, även om den inte tas upp av Clemmensen.

Linnéuniversitetet, Växjö

ERIK WÅNGMAR

Kristina Fjelkestam, *Det sublimas politik: emancipatorisk estetik i 1800-talets konstnärsromaner* (Göteborg & Stockholm: Makadam förlag, 2010). 224 s.

Sublim: ett ord med doft av en svunnen tid. Ett 1900-tal med världskrig, folkmord och atombomber ligger mellan oss och den tid då det sublima hade sin givna plats i det estetiska och politiska medvetandet. Enligt Svenska akademins ordlista är betydelsen upphöjd, högstämd, och storslagen. Men som litteraturvetaren Kristina Fjelkestam påminner om var innebörden från början mera sammansatt. Den sublima upplevelsen var ett gränstillstånd, som lyfte människan över det vardagliga. Därigenom möjliggjordes möten med andliga dimensioner av konstnärlig, religiös, etisk eller politisk art. Det

sublima gav människan ett rikt spektrum av känslor: från andlig beundran och respekt, till skräck och smärta.

Under det tidiga 1700-talet var huvudfrågan vilka sublima kvaliteter olika objekt ägde. Man upprättade listor över sublima objekt, som kunde innefatta allt från underverk och häxkonster till vulkaner, stormar, ormar och lejon. Men senare flyttades intresset inom ämnet estetik till att utreda vilka effekter de sublima objekten hade på subjektets förnuft och känsla. Svaren blev en del av den västerländska kulturen och allmängods under 1800-talet, då intresset för sublima upplevelser kom till uttryck i dramatiskt naturmåleri och sensationslitteratur.

För Immanuel Kant och andra filosofer och tänkare var det sublima manligt konnoterat. Detta manligt sublima tänktes ha en förädlade effekt på den likaledes manlige nationsmedborgaren. Men det fanns också en idé om det dåligt sublima, som Edmund Burke skrev om i sin analys av franska revolutionen. Det dåligt sublima utgjordes där av det alltför politiskt utmanande, gärna tecknat i kvinnliga termer.

Fjelkestam visar hur dessa två sidor av det sublima förenades i några av 1800-talets konstnärsromaner, som skrevs av kvinnor och som handlade om kvinnor. Det sublima blev i dessa författarskap en socialt betonad, utåtriktad kraft med emancipatorisk potential. Fjelkestam tar avstånd från psykoanalytiskt påverkade ahistoriska modeller av vad som i tidigare feministisk forskning kallats "det kvinnligt sublima". Inspirerad av senare internationella strömningar intresserar hon sig framför allt för den politiska analysen. Det är, som Fjelkestam framhåller, omöjligt att fastställa en entydig bild av kvinnors skapande över tid. Samtidigt utgör kvinnoförtrycket en gemensam nämnare. De romaner hon analyserar skapades i en tid när medborgarinnan som företeelse var en paradox, och fördomen levde stark om att kvinnor inte var kreatörer utan imitatörer. Med hjälp av en historiserande metod visar Fjelkestam hur både det unika och det generella i kvinnoförtrycket påverkade det sätt på vilket det sublima artikulerades i konstnärsromanerna.

Det första verket är Germaine de Staëls *Corinne ou l'Italie* (1807), som är utgångspunkten för en internationell, kvinnolitterär tradition. Hjältinnan Corinna skriver inte poesi för nöjes skull. De sublima ögonblick hon strävar efter i sin dikt syftar till att höja själen och inspirera till revolutionär handling. Madame de Staël hade själv liknande förväntningar på konstens emancipatoriska kraft: När ett litterärt mästerverk väckte sublima känslor framkallades en benägenhet till generositet gentemot medmänniskorna som i förlängningen ledde till sociala omvälvningar. På så sätt blev det sublima en grundsten i de Staëls politiska teoribygge, menar Fjelkestam.

Det andra verket hon valt är den idag tämligen bortglömda tyska författaren Fanny Lewalds *Jenny* (1843). Här blir det sublima politiskt genom

en sång. Romanens Jenny sjunger en sång om det judiska folkets förtryck och om dess längtan efter upprättelse, vilket skapar plötslig insikt hos en fördomsfull publik. Lewald intresserade sig för frågor som gällde klass, kön och etnicitet och skrev flera betydelsefulla tendensromaner under Vormärz-perioden före revolutionen 1848. Sångscenen innefattar både ett hot och en dröm om förändring, samtidigt som den uppmanar till handling.

Slutligen analyseras några romaner av Louisa May Alcott, främst *Unga kvinnor*-tetralogin (1868–1886). Verket gestaltar, hävdar Fjelkestam, emancipatorisk estetik i termer av en mer populärt hållen och marknadsanpassad sublimitet. Den sentimentalism som utmärker Alcotts romaner behöver inte leda till aktiv handling. Man kan, som Fjelkestam uttrycker saken, nöja sig med att känna för de fattiga i samhället, men i praktiken ägna sig åt utsugning av dem. Men den tidstypiska sentimentaliteten kunde också översättas till en etisk idé. På så sätt kunde den sentimentala romanen överbrygga gränsen mellan det privata och det offentliga. Romanhjäلتinnan Jos berättelser – liksom Alcotts egna – gav upphov till känslor av empati med hjälp av en populär sublimitet som i förlängningen kunde skapa politiska effekter.

Fjelkestams språk är glasklart, och strukturen är föredömlig, möjligen med undantag för det sista analyskapitlet. Boken är väl värd en läsekrets även utanför litteraturvetarnas krets. Möjligen pressar Fjelkestam det sublima som begrepp något för hårt i sin ambitiösa strävan att göra en elegant analys. Men boken är med sin historiserande och kulturanalytiska metod en god inspirationskälla inte minst för 1800-talshistorikern. Den vittnar med all tydlighet om svunna epokers fokusering på transcendentala värden, och vilken inverkan detta kunde ha på människor och samhälle.

Stockholms universitet

ELIN MALMER

Yvonne Maria Werner (red.), *Christian masculinity: men and religion in Northern Europe in the 19th and 20th centuries* (Leuven: Leuven university press 2011). 322 s.

Hur förhöll sig män och kristenheten till manlighet och kristen tro i en tid då de ansågs svåra att förena. Eller var de överhuvudtaget oförenliga?

Länge har religion och det moderna samhället setts som varandras motpoler, och att ett allt mer modernt och rationellt samhälle förpassar religion till vidskepelseernas utmarker – vilket också är en bärande komponent i det moderna projektet. De senaste decenniernas forskning och händelseutveckling har emellertid visat att verkligheten är mer komplicerad än så.

I och med det moderna samhället kom manligt och kvinnligt att framstå som varandras motsatser, en åtskillnad som legitimerades såväl politiskt som vetenskapligt. Exempelvis har Thomas Laqueur i *Om könens uppkomst* (1990) visat hur 1700- och 1800-talens naturvetenskap så att säga upptäckte de biologiska skillnaderna mellan män och kvinnor. Det förändrade synen på kvinnan som, i aristotelisk anda, hade betraktats som en ofullständig man kom att bli något från mannen fullkomligt väsensskilt. I å andra sidan Jürgen Habermas *Borgerlig offentlighet* (1962) åskådliggörs den åtskillnad som uppstår mellan privat och offentligt i och med det kapitalistiska samhällets och den gryende medelklassens etablering. Som en konsekvens av denna uppdelning menar Habermas även att det förment kvinnligt känslosamma, irrationella – och religiösa – knöts till den privata sfären, medan manlighet kopplades till rationalitet och det offentliga livet.

Forskare har i Habermas efterföljd tolkat den kristna religiositetens förändrade uttryck som att den feminiserades. Från att religionen var knuten till mannen och den manliga sfären, vilket tar sig uttryck genom exempelvis den lutherska Hustavlan, kom det religiösa livet och dess praktiker under 1700- och 1800-talen i allt högre utsträckning bli en angelägenhet för samhällets kvinnor. Dessutom är detta tiden för olika väckelserörelser i skepnad av pietism, herrnhutism, metodism och avläggare i dess efterföljd, vilka i högre utsträckning än den etablerade kyrkligheten betonade en mer känslösam, och alltså kvinnliga, sida av den kristna tron. Männerna var samtidigt framträdande i en växande sekulär, religionskritisk rörelse.

Det är den hittills tämligen homogena föreställningen att kristenheten feminiserades under 1800- och 1900-talen som skärskådas i denna antologi. Redaktören och tillika historikern Yvonne Maria Werner skriver i förordet att: "Our starting point is a critical attitude towards the feminisation theory and the all too simplistic use of this concept to be found in many studies [...] The sweeping generalization that religion was a female concern excludes the possibility that men might have been religiously committed in their own way." (s. 10–11) Samtidigt konstaterar en annan av författarna, historikern Olaf Blaschke, att medan maskulinitetsforskningen expanderat de sista åren är mäns religiositet fortfarande tämligen outforskad (s. 23). Och som alltid när föregivna sanningar granskas och ställs på ända är det väldigt intressant och uppfriskande.

Utöver introduktionen består antologin av 13 kapitel, av olika författare med skilda akademisk tillhörighet, uppdelade på fem teman: 1) Key concepts and theoretical perspectives, 2) Visions and ideals of Christian manhood, 3) Missionary masculinity, 4) Fostering Christian men, och slutligen 5) Transgressing gender boundaries. Här ges inte möjlighet att gå in i varje enskilt kapitel utan antologins övergripande syfte får ledsaga framställningen.

I den första teoretiskt orienterade delen pekar Olaf Blaschke, vars forskning inspirerat denna antologi, på att feminiseringsteorin i sig bidragit till att mäns faktiska religiositet förbisetts. Forskningen har fokuserat religiösa uttryck knutna just till den kvinnliga och privata sfären. Då kan man mycket riktigt se hur män drar sig tillbaka från konventionell religiositet, men därmed osynliggörs också religion såsom den kom till uttryck inom den manligt kodade offentliga sfären. Blaschke hävdar att män tog med sin religiösa tro till politiken, skolor, universitet och media. Han pekar också på skillnader i hur manlighet och kristendom tog sig olika uttryck inom katolicismen respektive protestantismen. I den protestantiska sfären vävdes nationalism, borgerliga ideal och manlighet samman, medan katolsk manlighet i högre utsträckning handlade om att resa sig över borgerliga nationalistiska ideal i ödmjuk tjänst för påven och Kristus.

Denna fina men väsentliga skillnad återkommer också i fler av bidragen, till exempel i kyrkohistorikerna Tine Van Osselaers och Alexander Maurits kapitel om protestantiska respektive katolska hjältebilder. De sammanfattar skillnaden med att "[i]n some sense it could be argued that the heroic ideals for Lutherans were harsher, while the ideals found in the Sacred heart devotion [en katolsk fromhetstradition] focused on charity, discipline, humility, and obedience, and gentleness is an essential character trait among the Catholic heroes" (s. 94).

Ett annat återkommande tema är den process som benämns (re)Christianisation. Den innebar dels att manlighet betonades i kontrast till en pågående feminisering av kristenheten, dels att innebörden av manlighet omdefinieras till att passa även kristna ideal under den studerade tidperioden. Hur skulle man förena ideal som präglade den sekulära medelklassens män såsom rationalitet, tävlingslystnad, hjältemod och framåtanda med kristna värderingar som ödmjukhet, självförsakelse, tålmod och ett avståndstagande från så kallade världsliga nöjen? Det var en svår ekvation, men, som till exempel historikern Anna Prestjhan visar i sitt kapitel, var det inte en omöjlighet, utan hon visar på två olika strategier för att lösa detta dilemma. Kristna män kunde å ena sidan först och främst anses kristna, och därutöver även manliga – en trofast och ofta fysiskt aktiv man med ett fast handslag. Å andra sidan kunde mannen vara kristen – och just därför en riktig man. Han kunde, trots faran att betraktas som feminin vara kristen, stå över världsliga ideal och därmed visa på verkligt (manligt) mod. På ett likartat sätt visar historikern David Tjeder hur den religiösa kampen och tvivlet kom att associeras med manlighet och auktoritet istället för att ses som ett tecken på svaghet. Endast en riktig man kunde uthärda den ovisshet och de konsekvenser det innebar att gå på djupet med den kristna tron.

Inunder det tema som handlar om att fostra unga kristna män har histo-

rikern Elin Malmer studerat de soldathem som växte fram under 1900-talets första decennier vid svenska regementen. Soldathemmen var ofta kopplade till något kristet samfund, och ambitionen var att utgöra ett kristligt alternativ för soldaterna i en annars potentiellt syndfull omgivning. Ännu en gång vävdes nationalistiska tankegångar samman med kristen tro, och detta eftersom Sverige ansågs behöva unga kristna män att försvara Svea rike. Återigen ser vi ett prov på hur en sekulär manlighetsuppfattning bryts mot en kristen.

I ett av bokens sista kapitel avser kyrkohistorikern Anders Jarlert att omvärdera termerna manligt och kvinnligt utifrån drottning Victoria som i sin tid, enligt en anteckning nedskrivna 1912 av biskop Gottfrid Billing, ansågs vara den manligaste medlemmen av den kungliga familjen. Däremot ansågs hon inte maskulin/manhaftig utan just pålitlig, rådig och modig, egenskaper som kombinerades med hennes feminina charm. Män kunde, betonar Jarlert, dessutom ges positiva omdömen i kvinnliga termer. Men med 1800-talets könsdikotomiseringsprocess kom även det religiösa språkbruket att påverkas och könskodas såsom beskrivits ovan. En slutsats är att både män/manlighet och kvinnor/kvinnlighet måste studeras över tid i relation till varandra för en mer komplett bild.

Det samlade omdömet om antologin är att detta är ett behövligt verk som reser viktiga frågor kring för givet tagna sanningar – om såväl genus som religionens plats i det europeiska samhället. Trots den spretighet antologier ofta uppvisar ger de olika bidragen en enad bild av betydelsen att studera mäns religiösa uttryck. Det var inte så att kristenheten först och främst feminiserades som tidigare ofta framhävts. Inte heller var det så att motreaktionen från en samlad kristen manlighet låg i att betona en mer testosteronstinn religiositet – även kallad *muscular christianity*. Däremot förhandlades och omvärderades vad det innebar att samtidigt vara man och kristen. Likaså vidgar bokens författare definitionen av vad religiös tro och praktik innefattar. En konsekvens av detta resonemang är också att riktigheten i den så kallade sekulariseringsteorin återigen ifrågasätts.

Umeå universitet

STEFAN GELFGREN

Ingegerd Blomstrand & Anders Blomstrand, *"Får jag åter se dig ansigte mot ansigte?" De Blomstrandska familjebreven 1830–1952* (Lund: Sekel bokförlag, 2010). 302 s.

"Får jag åter se dig ansigte mot ansigte?" frågar missionären Anders Blomstrand sonen Theodor i Lund i ett brev från Indien 1879. De hade varit skilda åt i 13 år och det skulle dröja ytterligare sex år innan de återförenades. När

de skildes var Theodor sex år gammal, och när de återsåg varandra hade Theodor hunnit bli 25 år och student, en vuxen man. Han mötte sin far, som åldrad och utsliten återvänt till Sverige efter att ha verkat som missionär i 28 år i södra Indien. Där hade Anders Blomstrand bland annat gjort ett stort arbete som författare och som översättare av den kristna kyrkans olika skrifter. Han behärskade det inhemska språket, tamuliska (tamil) väl.

"Får jag åter se dig ansigte mot ansigte?" De Blomstrandska familjebreven 1830–1952, skriven av syskonen Anders och Ingegerd Blomstrand, är en fascinerande släktkrönika där vi får följa flera generationer av släkten Blomstrand och deras missionsarbete i Indien. När Anders Blomstrand (den äldre) reste till Trankebar i södra Indien 1857 som Svenska kyrkans missionär, var det ett resultat av en djup inre kallelse. Två år senare följde hans tyskfödda hustru Eleonore efter, och 1860 föddes paret's enda barn, sonen Theodor. När han var sex år reste hans mor med honom hela den långa vägen tillbaka till Sverige för att lämna över honom i släktens vård: Farmor Severina, farbror Wille och faster Eva kom att bli hans nya familj på Magle Stora Kyrkogata 10 i Lund. Sedan reste Eleonora Blomstrand ensam hela den långa vägen tillbaka. Suezkanalen var inte färdig än, så resan till Indien fick göras runt Afrika vilket tog fyra månader. Tillbaka i Indien dog Eleonora. "Mein kind! Mein kind!" var hennes sista ord, och kanske saknaden efter sonen påskyndade hennes förtidiga död.

Theodor Blomstrand kom att fortsätta faderns missionsarbete i Indien. Tillsammans med hustrun Hilda lämnade han Sverige 1893. Paret fick åtta barn. Ett av dem dog tidigt, men de andra barnen tog föräldrarna tillbaka till Sverige och lämnade över till moster Hedvig i Göteborg, där de fick växa upp. Döttrarna Elsa och Ingrid reste hem med andra missionärer, medan Anders, Wilhelm och Karin överlämnades av föräldrarna vid ett besök i Sverige 1904. Sonen Harald, född 1905, reste med en annan missionsfamilj till Genua 1910 där han hämtades av ditresta moster Hedvig. Banden mellan de frånvarande föräldrarna upprätthölls via brev, och det är slående hur positiv grundtonen är i dem. Det skrivs inte mycket om sorg och saknad, utan mer om vardagens glädjeämnen och om en fast förtröstan på Guds kärlek och ledning.

Idag är det svårt att förstå beslutet att lämna ifrån sig sina barn för många år, lämna över deras uppväxt till andra. Att arbeta som missionär för 100 år sedan och tidigare innebar att de barn som föddes sändes tillbaka till släktingar hemma, och det framgår att trots saknaden efter barnen hos föräldrarna, så vägde missionskallet tyngre. "Det får lämnas i Guds hand", skriver Theodor om barnens uppfostran. Brevkorrespondenserna genom generationerna ger en bild av en stark familjegemenskap och sammanhållning, där släktingarna i Sverige blev en nödvändig förutsättning för att de utresta

missionärerna skulle kunna utföra sitt arbete. Theodor Blomstrand fortsatte faderns arbete med att bygga upp den lutherska kyrkan, han undervisade och predikade. Hustrun Hilda hade ansvar för barnhemmet, för sjukvård och fattighjälp. De arbetade främst bland de mest utsatta i samhället, de kastlösa. "Barmhärtighet hafwa Indiens parias ej funnit annorstädes än i den kristna kyrkan", skriver Theodor. Men målet var inte att göra om indierna till européer, det framhöll redan Anders Blomstrand, Theodors far, utan man skulle bevara allt som inte stod i strid med kristendomen. Kastsystemet med dess nedärvda hierarki var det stora problemet, helt i strid med det kristna evangeliets budskap.

Boken bygger på familjbrev skrivna 1830–1952, där vi får följa livet både bland tamulerna i Indien, och livet i Sverige, i Lund, Göteborg och i Småland, där släkten hade sitt ursprung. Barnen visar stor lojalitet med sina föräldrar i båda generationerna, och även i den tredje generationen ägnar sig några åt missionärskallet. Genom breven kommer vi människor i det förflutna nära, och barnens och föräldrarnas ord spänner en båge både över geografiska och tidsmässiga avstånd. SVT gjorde i serien *Din släktsaga* ett program om Theodor Blomstrand och hans familj där vi också kan se Anders Blomstrands dröm förverkligad: att bygga en kristen kyrka som bärs upp av infödda, som kan föra den vidare.

Lunds universitet

EVA HELEN ULVROS

Christina Carlsson Wetterberg, *"...bara ett öfverskott af lif...": en biografi om Frida Stéenhoff* (Stockholm: Atlantis förlag 2010). 368 s.

Även genushistoriker skriver numera gärna biografier. I stället för böcker huvudsakligen om genusordningar, genusarbetsdelning eller kvinnorörelser har ett tiotal biografier om kända och okända kvinnor publicerats det senaste årtiondet. Oftast har författarna valt ett problematiserande framställningssätt. Yvonne Hirdman har beskrivit författarens roll i relation till sin huvudperson i sina böcker om Alva Myrdal och sin egen mamma, *Den röda grevinnan*. Två andra historiker, Christina Florin och Ingrid Hartmann Söderberg, har författat kollektiva biografier, som speglar sociala rörelser, familjeliv och arbetsvillkor vid förra sekelskiftet. Några andra biografier har varit påverkade av författare som Toril Moi och Jo Burr Margadant och diskuterat identitetens konstruktioner i relation till fakta om huvudpersonens liv. I synnerhet Kirsti Niskanens biografi om Karin Kock är ett intressant exempel på en sådan biografi, även som metoddiskussion och utmaning av

den dominerande kronologiska biografiska traditionen. Boken om Frida Stéenhoff är i skrivande stund den senaste genushistoriska biografien, en kontextuell biografi liksom Hirdmans båda biografier.

Frida Stéenhoff (1865–1945) var dramatiker och en feministisk intellektuell, som väckte berättigat uppseende vid förra sekelskiftet. Med rötter i en strikt religiös miljö i Stockholm gifte hon sig tidigt med en fritänkande läkare och flyttade till Sundsvall, där hon deltog i lokala och nationella debatter utifrån radikala ståndpunkter. Hon skrev sina första dramer där, bland vilka *Lejonets unge* är den mest kända och ännu spelade. I debattskriften och föredraget *Feminismens moral* 1903 myntade hon begreppet feminism i den svenska debatten, kritiserade det borgerliga äktenskapet, dubbelmoralen, prostitutionen, tvångscelebatet och den ekonomiska ofriheten för kvinnan och den sexuella friheten för mannen. Det var frågor som var kontroversiella även i kvinnorörelsen vid denna tid. Stora delar av den borgerliga och religiösa kvinnorörelsen tog avstånd från Frida Stéenhoffs idéer eller försökte tuga ihjäl dem. Christina Carlsson Wetterberg skildrar förtjänstfullt hur samtiden reagerade för eller mot den engagerade och orädda Frida, som hon väljer att kalla henne. Vänner hade hon förstås också både bland män och kvinnor. Ellen Key, Georg Brandes, John Landquist, Hinke Bergegren, Anna Lindhagen och Katti Anker Möller hörde till dem liksom medlemmarna i Radikala Klubben. Konstnärer och politiska vänstermänniskor stödde henne och i synnerhet arbetarkvinnorna i Sundsvall manifesterade öppet sin uppskattning av den radikala läkarfrun och författaren.

Christina Carlsson Wetterberg ställer sig den intressanta frågan om hur prästdottern Frida Stéenhoff skapades som intellektuell och författare och varifrån hon hämtade sin inspiration. Något absolut svar ges inte i boken utan läsaren får söka bland olika möjliga alternativ: den moraliska pietistiska uppväxten, en upprorisk radikal farbror samt mötet med fritänkare i Schweiz under ungdomens studieår, stor konstnärlig begåvning, stödet från man, dotter och syster hela livet ut, en omfattande vänskrets och en trygg ekonomisk situation. Dessutom debuterade Frida Stéenhoff som dramatiker vid en tid då flera andra kvinnliga författare valde dramat som uttrycksmedel. Det var en tid som också präglades av diskussioner om manligt och kvinnligt, liberalism och socialism, religion och vetenskap och där de begynnande kvinnorörelserna yrkade på offentligt utrymme och uppmärksamhet. I allt detta tog Frida Stéenhoff aktiv del.

Det andra uppdraget som Christina Carlsson ger sig är att förstå Frida Stéenhoff som person och "följa henne nära". "Den unika personen" är utgångspunkten för biografien, menar hon. Men Frida Stéenhoff lämnade ingen dagbok efter sig och bortsett från några uppriktiga ungdomsbrev så har hon inte talat ut i bevarade brev. Christina Carlsson Wetterberg poäng-

terar också att hennes huvudperson var noga med sin integritet och stängde dörren om sitt privatliv. Varför försöka lätta på förlåten och välja denna intima tilltalsform, Frida, i så fall? Ett annat sätt att nalkas Frida Stéenhoff vore att än mer betona hennes sammansatta väsen som hon visade upp i offentligheten: både välklädd borgerlig hustru och rabulist med fri kärlek, preventivmedel och abort på agendan, både ödmjuk konstnär, "...bara ett öfverskott af lif..." och bitsk kritiker och både försörjd omyndig hustru och feminist med krav på ekonomisk självständighet för kvinnor.

Christina Carlsson Wetterberg har tidigare medverkat i en antologi om biografiskt skrivande, där hon diskuterade postmodernismen och biografin som genre.¹ Där skriver hon att biografen kan anamma den postmoderna tanken att identiteten är i ständig förändring utan att anamma postmodernismens epistemologiska grund, en hållning som jag livligt instämmer i. Vidare menar hon att biografens uppgift är att ordna sina ledtrådar och upprätta ett trovärdigt mönster, inte att fastställa entydiga orsakssammanhang. Tyvärr saknas denna diskussion om identitetens konstruktion eller/och fasta kärna, dess föränderlighet, mångsidighet och/eller entydighet i boken om Frida Stéenhoff. Dessa invändningar till trots menar jag att boken om Frida Stéenhoff är mycket läsvärd och välskriven, ett efterlängtat stycke politisk feministisk kulturhistoria.

Linköpings universitet

RENÉE FRANGEUR

Martin Åberg, *Swedish and German liberalism: from factions to parties 1860–1920* (Lund: Nordic Academic Press 2011). 246 s.

Som folkpartiledaren Gunnar Helén en gång hävdade är liberalismen kluven. Den har sin egen höger–vänsterskala och Martin Åberg gör därför rätt när han i *Swedish and German liberalism* väljer att behandla liberalismen i pluralform. Välkommet är också valet av Tyskland som jämförelseland, i stället för det gängse sneglandet mot England och Frankrike.

Studien rör framväxten av masspartier som demokratins förutsättning. Ett viktigt ämne, även om Åberg knappast kan sägas ha öppnat ett nytt forskningsfält. Det är väl känt att folkligt förankrade partier som företrädde olika sociala och ekonomiska intressen länge möttes med fientlighet. Framväxten av politiska partier var ett tema för det nordiska historikermötet

1. Christina Carlsson Wetterberg, "Att biografera en kvinnlig intellektuell", i Henrik Rosengren & Johan Östling (red.), *Med livet som insats: biografin som humanistisk genre* (Lund 2007).

i Bergen 1964. I ett av konferensbidragen skrev göteborgshistorikern Per Hultqvist om den svenska utvecklingen. Enligt Hultqvist var motståndet mot partier lika starkt bland konservativa som liberaler. Åberg hävdar i stället att misstron var särskilt stor bland liberaler, beroende på den liberala ideologins politiska individualism. Argumentationen härför är dock inte helt övertygande, då han till skillnad från Hultqvist inte går närmare in på den konservativa hållningen.

Hur som helst gör Åberg med frågan om partipolitiseringsen som utgångspunkt en intressant komparativ fallstudie av Värmland och Schleswig-Holstein. Båda gränsregioner, men medan Värmlands gräns mot Norge var oomstridd och befolkningen etniskt homogen, kännetecknades Schleswig-Holstein av gränskonflikten med Danmark och ständiga slitningar med den danska minoritetsbefolkningen. En sak hade de dock gemensamt; liberalismen var en landsbygdsrörelse med ett osedvanligt starkt stöd. Under ledning av radikala tidningsmän som Mauritz Hellberg och Albert Hänel lyckades man hålla ställningarna förhållandevis länge, samtidigt som liberalerna förlorade terräng på riksplanet. I Sverige överflyglades liberalismen av den allt starkare socialdemokratin, detsamma inträffade i Tyskland, men här stod man sig också slätt mot de nationalistiska grupper som växt fram efter första världskriget. I början av 1930-talet hade merparten som röstat liberalt i Schleswig-Holstein gått över till nazisterna.

Medan socialdemokraterna organiserade sig i centraliserade masspartier, använde sig liberalerna av icke-partianknutna organisationer. Det rörde sig om föreningar typiska för 1800-talets civilsamhälle och enfrågerörelser som nykterhetsorganisationerna. Med beteckningen "organisation by proxy" (ungefär organisation via ombud eller via närstående grupper) vill Åberg ringa in det specifika för dessa nätverk. Han driver tesen att liberalismens utveckling i de bägge regionerna kan relateras till vilka stödgrupper de lyckades mobilisera genom "organisation by proxy". Genom att liberalismen mer var en rörelse än ett regelrätt parti, lyckades den aldrig uppnå samma sammanhållning som socialdemokratin, varken i Sverige eller Tyskland.

Vid tiden kring första världskriget framstod liberalerna som en vänsterkraft i svensk politik. I stället för det tidiga 1800-talets beskyddarliberalism, som framförallt ville skydda individen från statligt förmynderi, bejakades statlig inblandning i samhällsutvecklingen som ett värn mot en tygellös kapitalism. Teknisk valsamverkan ingicks med socialdemokraterna i 1911 års val, varefter Karl Staaf kunde bilda regering.

I Tyskland gick liberalismen åt motsatt håll. Åren omkring 1900 hade de tyska liberalerna inte samma borgerliga vänsterprofil som sina svenska motsvarigheter. De tyska liberalernas högervridning började efter det misslyckade försöket 1848 att ena Tyskland på demokratisk väg. Efter det militära

enandet 1871 kom liberalerna i stället att förknippas med den nya preussisk-tyska överhetsstaten.

Var och en som fördjupar sig i Tysklands historia måste förhålla sig till hypotesen om en specifik tysk moderniseringsprocess, oavsett om man förkastar eller anammar denna Sonderwegshypotes. Här kunde man önskat mer av analys och diskussion från Åbergs sida. Inledningsvis förklaras med hänvisning till olika forskare, att denna tes förlorat i trovärdighet. Som läsare lämnas man dock i sticket beträffande arten av den kritik som formulerats mot Sonderwegshypotesen. Mot slutet gör så Åberg en helomvändning och ansluter sig till Eric Kurlander som sägs ha "delvis återupprättat" samma hypotes.

Åbergs fokus på organisationsfrågor för att förklara liberalernas framgångar och bakslag tycks mig också något ensidigt. Om förutsättningarna för ökat väljarstöd bara var en organisatorisk fråga, varför höll då liberalerna så länge fast vid dessa lösa nätverk? Var det inte snarare så att liberalismen saknade den sociala bas som krävs för ett modernt massparti? Man förknippades med olika medelklassgrupper, såväl urbana som agrara. Något som ej hade medfört problem så länge rösträtten var begränsad, men som blev bekymmersamt i och med rösträttens utvidgning. Kanske var det mest rationella i detta läge att hålla fast vid de lösa stödgrupperna och söka sympatier lite överallt i olika folkrörelser och enfrågeorganisationer? I så fall hade "organisation by proxy" väl mer karaktären av lösningsförsök än att denna organisationsform utgjorde själva huvudproblemet.

Åberg har många bollar i luften samtidigt. Texten blir därvid något svårforcerad. Svenska och tyska utvecklingslinjer flätas samman, såväl på den nationella som den regionala nivån, med ganska intrikata historiografiska och metodologiska resonemang. Men det är likväl en intressant och informationstät studie som Åberg presterat. Särskilt det komparativa upplägget är fruktbart. Förhoppningsvis kommer hans arbete att inspirera till fler jämförande utblickar som placerar in den svenska liberalismen i en större europeisk kontext.

Göteborgs universitet

JAN CHRISTENSEN

Sven-Olof Olsson, *Sverige i det handelspolitiska maktspelet 1919–1939* (Stockholm: Carlssons 2011). 160 s.

Ingemar Ottosson; *Handel under protest: Sverige och Japan på väg mot andra världskriget 1931–1939* (Lund: Sekel Bokförlag 2010). 367 s.

Sven-Olof Olsson är en av våra främsta kännare av handelspolitiken under mellankrigstiden och andra världskriget. Han har i en rad publikationer tidigare behandlat svensk handel, främst kol och koks. Han har hittills varit en av företrädarna för en realpolitisk hållning när det gäller andra världskriget. En sådan hållning innebär att man försöker förstå svenska aktörer utifrån kontext och strukturer och undviker att lägga moraliska aspekter på deras handlande. I denna publikation utgår han emellertid från diskussionen om handel och moral, även om det sker i en begränsad mening. Han fokuserar på i vilken mån svenska företagsledare och organisationsföreträdare agerade för att skaffa sig egna fördelar då man deltog i handelsförhandlingar. Han refererar till *public choice*-teori för att analysera frågan. Det bygger upp förväntningar om att författaren ska använda sin tidigare dokumenterade stora kunskap inom området på ett nytt sätt. Detta sker emellertid inte. Istället består boken av en översikt och uppdatering av tidigare forskning om svensk handel och handelspolitik under perioden. Flera områden går igenom. Sveriges stora beroende av energiimport tas upp och Olsson lyfter fram karteller och storföretag som problematiska för ett litet land. Tidvis gjorde kartellpolitiken den sovjetiska oljan intressant för svenska importörer. Kartellerna var viktiga även på andra områden, inte minst när det gällde papper och massa. Den kontroversiella ökningen av järnmalmsexporten till Nazityskland refereras också.

Efter denna redovisning gör Sven-Olof Olsson ett försök att återknyta till den inledande diskussionen om egenintresse och samhällsintresse och återkommer till frågan om hur personer i ledande ställning i storföretag och organisationer utnyttjat sina positioner då de uppträtt som representanter för Sverige. Han ger exempel på viktiga personer som haft möjlighet att kombinera egenintresse och samhällsintresse. Jacob och Marcus Wallenberg är de främsta exemplen på att personer från näringslivet också fick politiskt inflytande i kraft av sitt deltagande i handelsförhandlingarna med Tyskland respektive Storbritannien. Olyckligtvis har Olsson inte något nytt källmaterial att referera till, vilket innebär att försöken till teoretisk diskussion endast antydningssvis kan genomföras.

Olssons arbete har sitt värde i den sammanställning av empiriskt material kring svensk utrikeshandel som genomförs. Han pekar på en rad viktiga utvecklingstendenser. Den ekonomiska nationalismen som tar sig uttryck i höjda tullar, bilaterala avtal och valutarestriktioner innebar stora

svårigheter för Sverige och svenska företag, vilket gav starka incitament till samarbete för näringslivsföreträdare och politiker. Det lilla landets strävan efter ökad frihandel kontrasteras mot stormakternas strävan till självförsörjning. Kartelliseringen är ett genomgående tema och det är intressant att konstatera hur accepterade kartellerna var som lösning på mellankrigstidens kraftiga konjunktursvängningar. Strävan efter stabilitet i den ekonomiska utvecklingen kan naturligtvis i hög grad förstås utifrån de häftiga prissvängningarna under perioden

Om Sven-Olof Olssons bok främst är en sammanfattning av tidigare forskning, så är Ingemar Ottossons *Handel under protest* specialiserad och uppbyggd på analys av primärkällor. Han behandlar Sveriges handel med Japan och perspektivet är utan tvekan sambandet mellan handel och moral. Japan bedrev under 1930-talet en expansionistisk politik i Kina. Manchuriet besattes av japanska trupper 1931 och år 1937 gick motsättningarna över i krig – Japan invaderade Kina. Under denna period gjordes försök att öka Sverige handelsutbyte med Japan. Denna problematik anknyts till tidigare forskning om Sveriges handel med aggressiva diktaturstater, exempelvis Nazityskland. Är det rimligt att handla med länder som är diktaturer? Borde Sverige ha använt sig av handeln som politiskt verktyg för att påverka Japans aggressiva utrikespolitik?

Ingemar Ottosson går mycket noggrant till väga i sin genomgång av såväl svenskt som japanskt källmaterial. Han påvisar bristen på kunskap om svensk utrikespolitik i Östasien och det är ingen tvekan om att boken i den meningen fyller en kunskapslucka. Han gör emellertid också betydligt större ansträngningar än Sven-Olof Olsson att diskutera sambandet handel och moral på ett mer generellt plan. Han utgår från Susan Morris kategorisering av synen på sambandet mellan handel och politik – den realistiska, den liberala och den radikala. Han bekräftar tidigare forsknings bild av den svenska regeringens liberala grundsyn men tar också fram den radikala kritiken som bland annat tog sig uttryck i krav på bojkotter och sanktioner. Via NF öppnade sig möjlighet för Sverige att bli en aktör i strävandena efter en utrikespolitik byggd på rätt snarare än makt. Det kom bland annat att innebära ställningstaganden mot japansk aggression i Östasien.

Den stora delen av boken är ägnad åt en kronologisk redogörelse för den japanska expansionen i Manchuriet/Kina och hur den svenska regeringen, svenska partier och svenska tidningar reagerade på denna. Ottosson ger också information om hur svenskt näringsliv agerade för att få fotfäste på den japanska och kinesiska marknaden. Intresset är dock främst riktat mot den utrikespolitik som bedrevs, där Sverige inledningsvis förde en aktiv kamp för universalismens principer i NF. Ottosson pekar på spänningen mellan den radikala politik som Sverige förde i NF och den vapenexport som

samtidigt genomfördes. Vapenexport till Kina förekom under stora delar av den japansk-kinesiska konflikten. Denna vapenexport kunde legitimeras med att NF ansågs ha tagit ställning i konflikten och att Kina utsatts för ett fördragsstridigt angrepp. Vapenexporten upphörde inte ens då krig utbrutit och kunde då försvaras med att krig inte formellt förklarats

I framställningen betonas också den rasdiskurs som förelåg och som åtminstone delvis kan förklara svenska aktörers ställningstaganden. Torgny Segerstedt i *Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning* framstår som en förespråkare för de "vita folkens hegemoni i världen", då han uttrycker önskemål om västmaktsingripande mot Japans expansionism 1937. Ottosson betecknar också den svenska regeringens envoyé Hultman i Tokyo som oförblommerat rasistisk. Hultman kunde exempelvis i rapporter till regeringen påstå att asiater inte hade samma rättskänsla som "arier".

Ottosson inleder sin bok med ett försvar för traditionell historieskrivning och påpekar att det finns en lucka när det gäller vår kunskap om handeln mellan Sverige och Japan under mellankrigstiden. En forskningslucka måste relateras till generella problem och kopplas till tidigare forskning för att bli intressant. Ottosson gör just detta. Undersökningen av handeln med Japan stärker den bild som forskningen tidigare gett av hur man i Sverige såg på förhållandet mellan handel och politik. Han har dock vissa svårigheter att förstå diskrepansen mellan Sveriges arbete i NF för en internationell ordning byggd på rättsprinciper och den samtida svenska vapenexporten. Framställningen skulle ha tjänat på att också diskutera småstaters möjligheter att agera på egen hand. Det finns en strukturell orättvisa inbyggd i att stormakter har de ekonomiska möjligheterna att utöva sanktioner som får verklig betydelse medan småstaters sanktioner riskerar att antingen bli symboliska eller drabba det egna landet hårdare än mottagarlandet. Det svenska engagemanget i NF kan förklaras utifrån den upplevda omöjligheten att på egen hand påverka aggressiva nationer.

Göteborgs universitet

BIRGIT KARLSSON

Lars Ericson Wolke, *Joseph Goebbels: en biografi* (Lund: Historiska Media 2010). 336 s.

Barbro Eberan, *Var Hitler en demon? Tysk-europeisk historia i nazismens skugga* (Stockholm: Carlsson Bokförlag 2011). 393 s.

Intresset för Nazityskland och de nazistiska ledarna tycks vara outtömligt, inte minst inom den populärvetenskapliga genren. En mängd titlar med fokus på Himmler, Hitler, Göring, Heydrich etcetera har givits ut de senaste

åren. Två aktuella titlar är militärhistorikern Lars Ericson Wolkes *Joseph Goebbels* och vetenskapsjournalisten och författaren Barbro Eberans *Var Hitler en demon?*

Ericson Wolkes Goebbelsbiografi är enligt baksidestexten den första heltäckande biografien över propagandaledaren. Dessutom presenteras vad man menar är ny fakta om hans svenska kontakter. Det sistnämnda rör sig om ett tjugotal sidor gällande hans kontakter med bland annat Zarah Leander och Sven Hedin men där primärmaterialen utgör en ytterst liten del av framställningen.

Det är förvånande att författaren och förlaget inte vinnlägger sig om en mer innehållslig titel som kan visa på något centralt i den biografierade personens gestalt eller dennes relation till samtiden. Ericson Wolke pekar på Goebbels betydelse för Hitlermyten som hans viktigaste bidrag till Nazityskland, en slutsats som borde ha utnyttjats i en mer intresseväckande undertitel. Bokens disposition är strikt kronologisk där läsaren får följa Goebbels liv från den katolska uppväxten i det liberala Rhenlandet till självmordet i samband med hans sista dagar i Hitlers bunker.

Boken inleds med en förtjänstfull historiografisk diskussion kring biografierandet av Goebbels. De första biografierna gavs ut redan under den tidiga nazieran och fungerade då som en viktig del av nazisternas och Goebbels propagandistiska historieskrivning. Inte minst för Goebbels fanns det en strävan att konstruera bilden av sig själv som en pionjärgestalt inom den nazistiska rörelsen, trots att han först närmade sig den runt 1924, det vill säga efter den av nazisterna kanoniserade så kallade Ölkällarkuppen 1923. Goebbels egen påverkan på sitt eftermäle kan sägas ha fortsatt då hans dagböcker sedan lång tid varit en av de viktigaste källorna för dem som försökt förstå hans person eller roll i Nazityskland. De utgör därmed en central stötesten för den som ger sig i kast med att skriva hans liv. Efter Sovjetunionens fall har ytterligare delar av dagböckerna hittats och ett omfattande utgivningsprojekt med 29 volymer, under ledning av Institutet för samtidshistoria i München, har nu slutförts. Ericson Wolke tillmäter dagböckerna ett stort värde för att komma Goebbels in på livet. De måste dock läsas med skepsis och utifrån vetskapen om Goebbels roll som Nazitysklands viktigaste och mest effektiva propagandist.

Det är personen Goebbels som Ericson Wolkes text företrädesvis kretsar kring. Den onde, manipulative, "bockaktige" och lögnaktige Goebbels är några epitet som sveper förbi i framställningen. Till skillnad från hur Eberan använder bilden av Hitler för att fånga den tyska historien, fungerar inte Goebbels i Ericson Wolkes framställning som en prisma för det samtida Tyskland. Snarare löper de strukturella och aktörsknutna berättelserna parallellt, utan några fördjupade analytiska kopplingar.

Samtidigt som Goebbels kom att få en topposition och en central roll som progandaansvarig för Nazityskland var vägen dit allt annat än spikrak. Även om Goebbels växte upp i Rhenlandet, ett område som inte i första hand förknippas med för nazismen centrala tankeströmningarna som militarism, patriotism och *völkisch*-baserad nationalism, kom han emellertid i kontakt med dessa idéer tidigt i sin ungdom. Idéernas fokus på manlig kraft och fysisk våldsutövning rimmade dock illa med Goebbels egna kroppsliga tillkortakommanden i form av en klumpfot vilken skulle plåga honom större delen av livet. Erfarenheterna av att bli bedömd som fysiskt otillräcklig delade Goebbels för övrigt med andra nazisttoppar likt Hitler och Himmler. Den fysiska avvikelserna och det hån skolkamrater riktade mot honom är betydelsefullt för att förstå Goebbels karriär inom den nazistiska rörelsen, menar Ericson Wolke. Senare skulle hans isolering inom den nazistiska rörelsen få en liknande funktion. Bilden av en outsider som hämndlystet kämpar mot omvärlden träder fram.

1920-talets första år var viktiga för Goebbels. Han lämnar den katolska tron, disputerar i litteraturvetenskap och formerar sin ideologiska och antisemitiska världsbild. Antisemitismen kombineras inledningsvis med ett hyllande av det bolsjevikiska Ryssland. Ett besök i Weimar 1924 under ett möte med högerradikala grupperingar framställs av Ericson Wolke som en politisk brytpunkt. Här träffar Goebbels sin ideologiske själsfrände Gregor Strasser och samma år debuterar han som skribent i den nazistiska pressen. Goebbels vänsterradikalism var dock ytterst kontroversiell i de konservativa nazistiska kretsarna. Han målade upp Sovjetunionen som Tysklands hopp och en naturlig lierad mot västmakterna. För att överleva politiskt anpassade Goebbels sina visioner till Hitlers. Hans radikalism tonades ner, något som banade väg för hans fortsatta karriär som Gauleiter i Berlin, riksdagsman och slutligen propagandaminister.

Att Ericson Wolke har vissa vetenskapliga ambitioner märks dels i att han använder primärmaterial, om än i begränsad utsträckning, dels anger referenser i relation till de olika kapitlen. Barbro Eberan är emellertid explicit i sin föresats att rikta sig till en bredare publik. Hennes bok, *Var Hitler en demon? Tysk-europeisk historia i nazismens skugga*, handlar företrädesvis om den tyska skuldfrågan, ett tema som också var bärande i avhandlingen *Wer war an Hitler schuld?* från 1983. *Var Hitler en demon?* framstår som en sammanfattning av Eberans akademiska och journalistiska skriftställarskap. Hitler var inte bara en demon för sin tid utan även för den tyska självbilden och det kollektiva europeiska minnet under efterkrigstiden. Det är således svåra och mycket omfattande problemkomplex som Eberan ger sig i kast med.

Boken består av fyra delar. Den är rikt illustrerad och innehåller återkommande personporträtt på betydelsefulla tyska politiker och kultur-

personligheter. Den inledande delen är av lärobokskaraktär och beskriver första och andra världskriget. Del två berör skuldfrågan i Tyskland fram till slutet av 1940-talet. Den tredje delen som är den mest omfattande berör skuldfrågan i de båda tyska staterna och det återförenade Tyskland. Särskilt denna del bär en personlig prägel utifrån Eberans egna erfarenheter av Väst-tyskland dit hon flyttade 1959. I den tredje delen hade jag gärna sett en mer sammanhållen framställning. Mindre globala utvecklingar och tysk allmän efterkrigshistoria till förmån för en koncentration kring skuldfrågan, som ju är bokens centrala tema, hade gagnat den röda tråden. Den fjärde delen behandlar Hitler och bilden av Hitler såsom han framställts i forskningen och i media under 1900-talet. Boken avslutas med en reflektion kring "Hitler i oss själva", det vill säga vetenskapen om att nazismen och Hitler inte kan frikopplas från den europeiska 1900-talshistoria som också format dagens Europa och oss själva. Vi måste problematisera nazitiden, inte förtränga den manar Eberan klokt.

Några smärre korrekturfel förekommer i både Ericson Wolkes och Eberans böcker. Ett mer uppseendeväckande i den förstnämndes fall rör omnämmandet av "höjdhoppfinalen" i de olympiska spelen i Berlin där Jesse Owens omtalas ha hoppat 7,94 meter! Även den mindre idrottsbevandrade läsaren inser att det rör sig om längdhoppfinalen och inget annat.

Ericson Wolkes och Eberans böcker kan med fördel läsas parallellt. De är välskrivna men har inte några större vetenskapliga ambitioner. Som akademiker kan man irriteras över bristen på referenser och klara slutsatser men för en historieintresserad allmänhet kan de båda böckerna tillsammans ge en god inblick i det omfattande problemkomplex som den moderna tyska historien utgör.

Lunds universitet

HENRIK ROSENGREN

Mats Deland, *Purgatorium: Sverige och andra världskrigets förbrytare* (Stockholm: Bokförlaget Atlas 2010). 568 s.

Der er én ting, som kendetegner feltet Holocaust-studier, og det er forskernes enorme respekt for det materiale, de arbejder med. Som forsker bliver man unægteligt fanget ind af de millioner af ulykkelige skøbnere, hvis liv på kort tid og ofte meget abrupt vendte fra dagligdagens vanlige gøremål til det rene helvede. Blandt nogle forskere kommer denne respekt til udtryk i en stramhed omkring den måde, de formidler deres forskning på. Eksempler

her er den danske historiker Hans Kirchhoff og den nu afdøde pioner inden for feltet, Raul Hilberg.

Begge historikers arbejde er karakteriseret ved en udpræget stringens omkring den måde, de håndterer deres materiale på. Der bliver ikke sagt mere, end materialet kan bære, og selvom emnet lægger op til det, bliver der heller ikke taget moralsk stilling. Det er den struktur, man kan etablere omkring et hændelsesforløb, der er det essentielle, og derfor er begges værker udtryk for to historikers stramt komponerende, men individuelle fortolkninger. Hos andre, derimod, kommer materialets indholdsmæssige monstrositet til at tage over og konsekvensen bliver ofte en overdreven fokus på det uhyrlige og ekstreme i nazismens forbrydelser, hvor kontekst og proces går tabt. Eksempler på dette er mere populærvidenskabelige udgivelser, hvor dramatiseringen af det monstrøse bliver det essentielle, og hvor der ikke præsenteres nogen bud på sammenhæng mellem kontekst og proces.

Med Mats Delands imponerende arbejde om Sverige og krigsforbrydere fra anden verdenskrig er det hverken eller. For mens Deland har en udtalt respekt for det materiale, han arbejder med, forhindrer den selvsamme respekt Deland i for det første at have en klar struktur og for det andet at skære det materiale bort, der ikke har relevans for den fortolkning, han vil præsentere. Og det er synd, for det er en enorm bedrift, Deland har gjort, og det felt, han har opdyrket, fortjener opmærksomhed fra en bredere kreds end den snævert fagligt interesserede.

Som produkt har bogen nemlig et grundlæggende problem: Hvem henvender den sig til? Forskere og eksperter eller den alment oplyste læser? Hvilken type bog har vi med at gøre? Er det offentliggørelse af et omfangsrigt og til tider ubearbejdet materiale, som har været det væsentlige? Eller vil Deland skrive sig ind ikke blot i en forskningsdiskussion, men i en general debat om Sveriges forhold til nazismen? Som læser kan man blive i tvivl og også irriteres over den manglende kontrakt mellem afsender og modtager.

Purgatorium handler om den svenske stats forhold til krigsforbrydere fra anden verdenskrig, og viser, hvordan retsforfølgelse af krigsforbrydere generelt er betinget af politiske dagsordener, ikke mindst udenrigspolitiske dagsordener. I den forstand udgør bogen et væsentligt bidrag til forskningen i forholdet mellem på den ene side den humanitære folkeret og på den anden side udenrigspolitiske dagsordener med Sverige som et casestudie i, hvordan en specifik stat forholder sig til krigsforbrydelser begået uden for statens territorium, konkret i Baltikum. Altså et casestudie i forholdet mellem statslig suverænitæt, herunder også retten til ikke at udlevere folk under henvisning til national lov, og så internationale juridiske normer.

Bogen synes at falde i tre dele. Første del beskriver forbrydelserne begået i primært Letland under den første fase af nazisternes folkedrab på Europas

jøder. I perioden fra 1941 til 1942 udryddede SS-mænd fra Einsatzgruppe A sammen med lokale hjælpere flere hundrede tusinder jøder, romaer, kommunister, sovjetiske krigsfanger og mentalt handicappede. Anden del bringer os gennem efterkrigstidens opgør med nazismens forbrydelser med fokus lagt på Nürnberg-processen og på, hvilke spor denne lagde for efterfølgende retsopgør. Det, som Deland kalder "den internationale krigsforbryderpolitik". Herefter kommer så det egentlige studie i, hvordan den svenske stat håndterede, at der blandt de mange flygtninge, som kom til Sverige omkring krigens afslutning, også var personer, der havde deltaget i nazisternes forbrydelser.

Denne del viser bl.a., hvordan den svenske juridiske traditions fokus på retsrealisme står i vejen ikke blot for en konkret retsforfølgelse af de krigsforbrydere, der befandt sig i Sverige efter krigen, men generelt for de stadigt flere tiltag i udviklingen af et internationalt retssamfund. Det er netop i denne del, Deland kommer frem til en egentlig analyse, hvor også den svenske stats anvendelse af baltiske krigsforbrydere i efterkrigstidens efterretningsvæsen fremlægges som årsag til den henholdende adfærd. Og det kan være et upopulært resultat for et Sverige, der i nutiden opfatter sig som en af de fremmeste tilhængere af humanitær folkeret og universelle menneskerettigheder. Delands analyse viser imidlertid, at det historisk set forholder sig anderledes. Det er først, da det internationale samfund efter folkedrab på Balkan og i Rwanda presser den politiske dagsorden mod etableringen af en international krigsforbryderdomstol, at Sverige følger endelig trop. Hvorfor dette skifte lader Deland op til andre forskere at forklare.

Styrken i Delands bog ligger i studiet af det svenske tilfælde, der sammen med den detaljerede beskrivelse af den historiske kontekst fører til forskningsmæssigt nyt land, og hvor værket i høj grad beviser sin berettigelse. Men som publikation lider bogen under sin manglende struktur og fremlæggelse af en egentlig tese, som den imponerende gennemgang af et stort kildemateriale ellers lægger op til. Man kan kun opfordre til, at *Purgatorium* bliver fulgt op af mere stringent anlagte værker, hvor struktur og tese er det drivende, og hvor målgruppen i den endelige publikation bliver bredere end den snævert fagligt interesserede. Tiden og emnet kalder i høj grad på det.

*Dansk Institut for Internationale
Studier, Holocaust og folkedrab*

CECILIE FELICIA STOKHOLM BANKE

Klas Åmark, *Att bo granne med ondskan: Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen* (Stockholm: Bonnier 2011). 710 s.

”Hur kunde nazisterna gripa makten och sedan angripa det ena landet efter det andra, terrorisera befolkningen och genomföra Förintelsen? Vilka möjligheter till motstånd fanns det mot nazismen och hur togs de till vara? Sådant vill jag veta”, förklarar Klas Åmark i en ny bok om Sverige och Nazityskland. Historien om Sverige under andra världskriget dominerades länge av den småstatsrealistiska berättelsen som gav svenskarna ett tröstande budskap: Vi var neutrala, och förekommande avvikelser kunde försvaras med att inget handlingsalternativ gavs i en värld av stridande stormakter. Först efter kalla krigets slut började frågan om Sverige med sin eftergiftspolitik gentemot Nazityskland bar skuld till andra människors lidanden att få en viss tyngd i den offentliga debatten. Journalisten Maria-Pia Boëthius bok *Heder och samvete* (1991) inbjöd till diskussioner mer om moraliska överväganden än om pragmatiska lösningar.

Med vissa undantag för ekonomiska studier om den svenska järnmalmens och kullagens betydelse för att stärka Tysklands stridsförmåga, stod under en lång tid utrikes- och säkerhetspolitiska frågor i fokus när Sveriges förhållande till Nazityskland behandlades. I gengäld har under de senaste 10–15 åren fältet fått en avsevärd bredd med studier om svenska kulturinstitutioners, även svenska kyrkans, och vetenskapares relationer till Nazityskland, vidare om antisemitismens former och utbredning, och om en flyktingpolitik som med dagens värderingar framstår som inte bara ängslig och snål, utan också grym. Forskningen om samlingsregeringens presspolitik har fördjupats och visar hur censuren ingalunda alltid kan rättfärdigas med förekomsten av tyskt hot. Det svenska näringslivets agerande har betraktats ur nya infallsvinklar, som till exempel i vilken grad den tyska politiken att arisera näringslivet efterlyddes bland företag med handel på Tyskland.

Om detta, och mer därtill, kan vi läsa i Klas Åmarks syntetiserande forskningsrapport i tegelstensformat på över 700 sidor, *Att bo granne med ondskan*. I avsikt att fördjupa befintliga forskningsfrågor och få fram ny kunskap om relationerna mellan Sverige och Nazityskland, anslåg regeringen Persson år 2000, via ett forskningsråd, medel till programmet ”Sveriges förhållande till nazismen, Nazityskland och Förintelsen”. Här blev Åmark koordinator och även initiativtagare till ny forskning om bland annat flyktingpolitiken. Boken sammanfattar de senaste årens forskning, framförallt i Sverige, men gör också nedslag i internationella studier som ger nya perspektiv på Sverige under andra världskriget. Greppet i framställningen är att fråga om vad svenskarna visste och vilket ansvar som regering, myndigheter och andra aktörer borde ha tagit. Dagens starka fokus på Förintelsen har nödvändig-

gjort att även Sverige ställts inför dessa frågor, menar Åmark. Tidigare forsknings svar på frågor om samlingsregeringens defensiva hållning grundas ofta i en förståelse om att Sverige var hotat och bara kunde huka. Resultaten av nya arkivstudier visar att det redan vid årsskiftet 1941/42 var praktiskt taget omöjligt att göra ett tyskt angrepp mot Sverige. Och detta var något som åtminstone den svenska militären kände till, menar Åmark, som dock främst riktar den kritiska udden mot svenskt agerande på olika håll *före* krigets utbrott. Så sätts till exempel Sveriges agerande i Nationernas Förbund under 1930-talet under lupp: Varför backade regeringen från en aktivistisk hållning av internationell solidaritet och gick allt mer in i en politik av strikt neutralitet? Jo, detta möjliggjorde ökad handel med Nazityskland, till fromma för svenska ekonomiska intressen. Just den svenska avtalspolitiken återvänder Åmark flera gånger till i sin bok. Politiken som från första början, redan före kriget, behandlade Nazityskland som en neutral aktör att respektera, blev under senare delen av kriget ett hinder för en svensk anpassning till västmakterna och därmed ett hinder för Sverige att ställa sig på demokratiens sida. Samma oförmåga att ställa sig på rätt sida i fråga om demokratiens vara eller inte vara visade svenska regeringen när den proklamerade andlig neutralitet som hållning för tidningspressen, menar Åmark. Författarens kritiskt moraliserande hållning till aktörerna gör att jag som läsare tvingas fundera över vilka möjliga handlingsalternativ som kan ha funnits, och därmed komma ur en intellektuell låsning på grund av mina föreställningar om strukturernas och diskursernas överbestämmande makt. Men ändå reagerar jag mot ett perspektiv i boken, som stundtals präglas alltför mycket av metoden att skriva historien baklänges. Per-Albin Hansson blir hos Åmark den enskilda politiska aktör som ställs inför historiens domstol: Hansson tänkte sig aldrig ett särskilt svenskt ansvar för Förintelsen och han gjorde aldrig något egentligt försök att analysera den socialdemokratiska rörelsens hållning till Nazityskland. Tanken att Sverige som demokratisk stat hade skyldighet att stödja demokratierna i deras kamp mot nazidiktaturen var i själva verket främmande för krigets samlingsregering, understryker Åmark.

Dessa korta rader gör långtifrån rättvisa åt Åmarks gedigna arbete med att syntetisera senare tids forskning om Sverige och Nazityskland. Här lyftes en mängd intressanta resultat lyfts fram utifrån nya frågeställningar. Den del av boken som gjorde starkast intryck på mig, personligen, är den om flyktingpolitiken, där författaren skickligt med hjälp av historiska forskningsresultat lyckas belysa ett problem som fortfarande är brännande aktuellt.

Södertörns högskola

HELENE CARLBÄCK

Annika Berg, Christina Florin & Per Wisselgren (red.), *Par i vetenskap och politik: intellektuella äktenskap i moderniteten* (Umeå: Borea 2011). 475 s.

Utgångspunkten för den här antologin är att äkta par har spelat viktiga roller i svensk vetenskap och i svensk politik, men att detta är något som föga uppmärksammats i forskningen. I åtta kapitel studeras sammanlagt tio äkta par som verkat under olika perioder under 1900-talets första hälft. Syftet är tvåfaldigt, dels att helt enkel lyfta fram dessa människor och deras betydelse, dels att diskutera parrelationen som ett socialt och kulturellt fenomen, särskilt i relation till hur genus skapas, reproduceras och omförhandlas. Det är en intressant bok och den är väl sammanhållen, både empiriskt och teoretiskt, genom att paren ofta känner varandra och ingår i samma nätverk och genom att författarna tar sig an likartade frågor. Boken inleds med ett relativt långt inledningskapitel där de större ramarna skisseras och där även vissa jämförelser och resultat presenteras. Författarna har sin vetenskapliga hemvist antingen i historia eller i idéhistoria.

Här finns kända såväl som mindre kända par eller personer. Inte oväntat är mannen ofta mer omtalad än kvinnan i fråga. Per Wisselgren behandlar tre par i sin inledande artikel: Knut och Anna Bugge Wicksell, Gustaf och Oskara Steffen och Gustav och Johanna Cassel. För Christina Florin står par där kvinnan har sin förankring i rösträttsrörelsen, och särskilt paret Gulli och Henrik Petrini, i fokus. Naturvetarna Astrid Cleve och Hans von Euler samt Ebba Hult och Gerhard De Geer undersöks i två artiklar av Kristina Espmark och Staffan Bergwik. David Östlund behandlar Ebba och Eli Heckscher, Annika Berg Signe och Axel Höjer, Yvonne Hirdman Alva och Gunnar Myrdal. Den sista artikeln är skriven av Kirsti Niskanen och handlar om Karin Kock och Hugo Lindberg.

Det är spännande läsning, om än det ibland känns som om jag som läsare får ta del av intima förhållanden som de berörda kanske inte skulle vilja skylta med i offentligheten och tolkningar de inte skulle hålla med om. All historia innefattar etiska avvägandet och särskilt gäller det biografien. I det stora hela tycker jag dock att bokens författare är förtjänstfullt försiktiga och förankrar sina tolkningar, så väl det nu går. Den etiska frågan lyfts också tydligt i inledningskapitlet.

Det är inte det personliga, eller parförhållandet i sig, som är föremål för undersökning, utan det är den äktenskapliga relationen kopplat till en offentlig verksamhet, i akademien eller i politiken. Varför gifte man sig, vilka förväntningar hade man på äktenskapet, var äktenskapet en resurs eller ett hinder för parternas offentliga värv, är några av de större frågor som ställs. Målet är att bryta upp dikotomier mellan såväl privat och offentligt som mellan struktur och aktör.

De aktuella paren levde i en på flera sätt omvälvande tid, där demokratiseringen, professionaliseringen och den formella kvinnoemancipationen utgör viktiga strukturella förutsättningar. Det här är processer vi känner väl till och som inte minst genusforskningen blottlagt. Vi vet att formell jämställdhet successivt infördes, men vi vet också att mentala och materiella strukturer kring kön inte förändras i en handvändning. Det ger bokens kapitel många exempel på. Men det är ingen enkel eländeshistoria som målas upp, tvärtom är det i variationerna och mångfalden som det nya och intressanta ligger. Därför är det synd att redaktörerna i inledningen så ängsligt hela tiden vill slå fast att den manliga ordningen trots allt stod orubbad.

En central fråga för författarna är om det var en fördel eller nackdel för dessa personer, alla hemmahörande i en intellektuell medelklasselit, att gifta sig, sett i ett karriärperspektiv eller ett professionellt perspektiv? Svaren varierar och är beroende både av vilka par det rör sig om och i vilken tid de verkade. När det gällde bokens två naturvetarpar, så var mannen och hustrun, till skillnad från de övriga par som behandlas i boken, verksamma inom samma område och ägnade sig åt forskning inom den starkt könskodade akademien. De gifte sig i det tidiga 1900-talet och i deras fall är det tydligt att äktenskapet ur flera avseenden gynnade den vetenskapliga verksamheten för båda parter. Männen kunde dra konkret nytta av kvinnorna i sitt vetenskapliga arbete, som assistenter om man så vill, samtidigt som äktenskapet gav kvinnorna en möjlighet att överhuvudtaget fortsätta sin forskning och vara kvar i den akademiska världen, om än i marginella positioner. Men med nyttan följde för kvinnornas del också beroendet. När Astrid Cleve och Hans Von Euler skilde sig 1912 stäcktes också Cleves akademiska karriär och Ebba Hult fick efter Gerhard De Geers död, stora svårigheter att fortsätta att bedriva sin forskning.

Äktenskapet var för den kvinnliga parten således minst sagt tvetydigt i ett karriärperspektiv. Som också påtalas i boken var vid periodens början och långt fram i tiden en majoritet av de akademiskt utbildade kvinnorna ogifta. Detta gällde också rösträttskvinnorna, men de som var gifta med stödjande män kunde ofta dra nytta av det i sitt arbete för rösträtten, i boken exemplifierat av paret Petrini. Hemmen blev då en arena för politik samtidigt som paren spelade en roll i politiken. En huvudtes i boken är just att offentlig verksamhet ofta har sin bas i personliga nätverk, byggda på familj, släktskap eller vänskap, och med starka klass- och genuskonnotationer. De äkta paren hade sina nätverk, de ogifta kvinnorna sina och det hade också de samkönade paren, vilka dock valts bort i det här sammanhanget där det institutionaliserade äktenskapet är i fokus.

Den nya samhällsvetenskapen hade sin etableringsperiod vid seklets början och med detta skapades ytterligare en manlig karriärväg inom akademien.

I boken återfinns fyra tidiga professorer i nationalekonomi, som alla var gifta med eller levde i samvetsäktenskap med akademiskt bildade kvinnor med ett starkt socialt och politiskt engagemang. Centralförbundet för socialt arbete var en viktig arena för könöverskridande möten bland tidens intellektuella, men också en språngbräda för manliga akademiker. Alla de här paren inledde sina äktenskap med stora visioner om att skapa ett modernt och jämställt förhållande, men mycket kom emellan. Förväntningarna från omgivningen, men också barnens ankomst och de olika villkor som trots allt gällde för män och kvinnor i vetenskapen och i politiken. De tre kvinnorna i Per Wisselgrens studie hanterade de motstridiga krav som ställdes på dem på radikalt olika sätt. Anna Bugge Wicksell för att ta ett exempel ägnade under äktenskapets första tid stort utrymme åt att ta hand om familjen och sköta Knuts karriär, för att först därefter skaffa sig en egen plattform i offentligheten. Mötet med de konkreta livsödena tydliggör hur viktigt det är att se till den historiska kontexten och inte anakronistiskt bedöma de livsval människor gjorde förr utifrån vår tids måttstock.

De tre sista artiklarna i boken behandlar par som tillhörde en något yngre generation och hade sin huvudsakliga verksamhet förlagt till en något senare period, från 1920-talet och framåt. Särskilt när det gäller kvinnorna märks det att de lever i en delvis annan tid; de formella hindren är färre och de är själva mer självmedvetna och kritiska. Signe Höjer finner sig inte i att vara en traditionell professorska i Lund och Alva Myrdal har stora planer både för sig själv och för Gunnar. Och till sist har vi det par som verkligen sticker ut, nämligen Karin Kock och Hugo Lindberg, som gifter sig sent och inte har barn, Hon disputerad i nationalekonomi, senare professor och Sveriges första kvinnliga statsråd och han en av tidens stjärnadvokater.

Att vidga de biografiska studierna och ta ett mer relationellt grepp har redan en lång tradition ibland annat engelsk forskning. Det är bara att välkomna att denna trend också nått svensk mark, där den mer traditionella individuella biografien fortfarande inte är riktigt erkänd som akademisk historisk genre. Utifrån min egen forskning om könöverskridande möten i det tidiga 1900-talet kommer jag att absolut att få anledning att återvända till denna intressanta och uppslagsrika bok.

Örebro universitet

CHRISTINA CARLSSON WETTERBERG